

Bijbellezen, maar hoe ?

geworden, en de w
kend. 11 Hij kwan
zijn hebben He
2 Doch allen, die
n, hun heeft
en Godse
gelov

**Opleiding godsdienstleraar
Gereformeerde Hogeschool
Jan Hermen Post , 22224**

Gereformeerde Hogeschool
Jan Hermen Post , 22224

Jan Hermen Post , 22224

'Die op het Woord verstandelijk let, zal het goede vinden; en die op den HEERE vertrouwt, is welgelukzalig.'

Spreuken 16: 20

Maar, 'die het Woord veracht, die zal verdorven worden.'

Spreuken 13: 13a

'Jezus antwoordde en zei tegen hen: U dwaalt, omdat u de Schriften niet kent en ook niet de kracht van God.'

Mattheus 22: 29

'Onderzoekt de Schriften; want gij meent in dezelve het eeuwige leven te hebben; en die zijn het, die van Mij getuigen.'

Johannes 5: 39

'Zo gij zijn Schriften niet gelooft, hoe zult gij Mijn woorden geloven?'

Johannes 5: 47

'Indien gij in Mij blijft, en Mijn woorden in u blijven, zo wat gij wilt, zult gij begeren, het zal u geschieden.'

Johannes 15: 7

'Toen opende Hij hun verstand, opdat zij de Schriften verstonden'

Lukas 24: 45

'En gij die van kinds af de heilige Schriften geweten hebt, die u wijs kunnen maken tot zaligheid, door het geloof, hetwelk in Christus Jezus is: Al de Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot lering, tot weerlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is; Opdat de mens Gods volmaakt zij, tot alle goed werk volmaaktelijk toegerust.'

2 Timotheüs 3: 15-17

Inhoud

Hoofdstuk 1	Inleiding	6
1.1	Opdracht en vraagstelling	6
1.1.1	Opdracht	6
1.1.2	Vraagstelling	6
1.2	Verantwoording en uitwerking	6
1.2.1	Verantwoording	6
1.2.2	Uitwerking	7
Hoofdstuk 2	Welke plaats heeft de Bijbel in het dagelijks leven van reformatorische jongeren?	8
2.1	Inleiding	8
2.2	In de Nederlandse samenleving	8
2.3	In de reformatorische gezindte	8
2.4	Onder jongeren uit de reformatorische gezindte	9
Hoofdstuk 3	Wat belemmert reformatorische jongeren de Bijbel te lezen?	11
3.1	Inleiding	11
3.2	Belemmerende factoren bij de jongeren zelf	11
3.2.1	Gebrek aan tijd en concentratie	11
3.2.2	Te weinig 'kicks en thrills'	11
3.2.3	Moeite met de hoofdlijn van de Bijbel	12
3.2.4	Weinig (parate) Bijbelkennis	12
3.2.5	Een taalkundige kloof	13
3.2.6	Een culturele en historische kloof	13
3.2.7	Een geestelijke kloof	13
3.2.8	Het spreken over de Bijbel is vaak abstract	14
Hoofdstuk 4	Waarom wordt de Bijbel gelezen?	15
4.1	Inleiding	15
4.2	Het is de Godsopenbaring	15
4.3	Het is hét middel tot bekering, geloof en heiliging	15
4.4	Het geeft geestelijke toerusting	16
4.5	Het bemoedigt en troost	16
4.6	Het geeft aan het leven goede richting	16
4.7	Het beschermt tegen kwade invloeden	16
4.8	Het biedt eeuwig leven	17
Hoofdstuk 5	Wat is hermeneutisch verantwoord Bijbellezende?	18
5.1	Inleiding	18
5.2	Korte begripsbepaling	18
5.3	De belangrijkste hermeneutische benaderingen onderscheiden	19

5.3.1	Inleiding	19
5.3.2	De diachronische/ historische benadering	19
5.3.3	De synchronische/ literaire benadering	19
5.3.4	De lezersgerichte/ (post)-moderne benadering	19
5.4	Hermeneutische gevaren	20
5.4.1	Het gevaar van eenzijdigheid	20
5.4.2	Het gevaar van de 'nieuwe hermeneutiek'	20
5.4.3	Het gevaar van een eigen 'ideologische leesbril'	21
5.5	Algemene principes in de gereformeerde hermeneutiek	22
5.5.1	Inleiding	22
5.5.2	De tekst heeft een objectieve betekenis	22
5.5.3	'Sola Scriptura'	23
5.5.4	'Tota Scriptura'	24
5.5.5	Contextgericht	24
5.5.6	De afhankelijkheid van de Heilige Geest	25
5.6	Specifieke benaderingen in reformatorische kring	25
5.6.1	Inleiding	25
5.6.2	De allegorische en typologische benadering	25
5.6.3	De letterlijke of heilshistorische benadering	25
5.6.4	De reformatorische en christocentrische benadering	25
5.6.5	De geestelijk-bevindelijke benadering	26
5.7	Gereformeerd reformatorische leesregels	26
5.7.1	Inleiding	26
5.7.2	Zie de Bijbel als het Woord van God	26
5.7.3	Bid om de verlichting door de Heilige Geest	26
5.7.4	Houd de bedoeling van de Bijbel in het oog	26
5.7.5	Lees een tekst in zijn verband	27
5.7.6	Maak onderscheid tussen hart en omtrek	27
5.7.7	Let op de culturele en historische achtergrond	27
5.7.8	Lees de Bijbel in heilshistorisch perspectief	27
5.7.9	Lees de Bijbel vanuit het centrum: Jezus Christus	28
5.7.10	Let op literaire vormen en genres	28
5.7.11	Lees de Bijbel samen	28
Hoofdstuk 6	Welke invloed heeft de leescultuur op het Bijbel lezen?	29
6.1	Inleiding	29
6.2	De leescultuur	29
6.3	Gevolgen	30
6.4	De manier waarop jongeren lezen	30
6.5	Wat betekent dit voor het Bijbel lezen	31
6.6	Belangrijke aspecten bij lezen voor de vmbo'er	31
Hoofdstuk 7	Hoe kan didactisch verantwoord worden onderwezen in lees- en tekstbegrip?	33
7.1	Inleiding	33

7.2	Korte begripsbepaling	33
7.3	Belangrijkste voorwaarden voor het lezen met begrip	33
7.3.1	Inleiding	33
7.3.2	Achtergrondkennis en woordenschat	34
7.3.3	Technisch en vloeiend lezen	34
7.3.4	Leesmotivatie	35
7.4	Leesstrategieën	35
7.4.1	Inleiding	35
7.4.2	Verbinden	35
7.4.3	Afleiden	36
7.4.4	Voorspellen	36
7.4.5	Vragen stellen	36
7.4.6	Visualiseren	36
7.4.7	Samenvatten	37
7.5	Belangrijke didactische aandachtspunten bij het lezen met begrip	37
7.5.1	Geïntegreerd begrijpend lezen	37
7.5.2	'Modeling' en 'scaffolding'	38
7.5.3	Wederkerig leren	38
7.5.4	Het 'Gradual Release of Responsibility Instruction Model' (GRRIM)	39

Hoofdstuk 8 Welke plaats heeft het Bijbel lezen in het godsdienstcurriculum op het vmbo van de JFSG? 40

8.1	Inleiding	40
8.2	Doelen	40
8.3	Lesinhouden	41
8.4	(Ver)werk(ings)vormen	41
8.5	De globale lesindeling	41

Hoofdstuk 9 Beantwoording deelvragen, conclusies en aanbevelingen 42

9.1	Welke plaats heeft de Bijbel in het dagelijks leven van reformatische jongeren?	42
9.2	Wat belemmert reformatische jongeren de Bijbel te lezen?	43
9.3	Waarom wordt de Bijbel gelezen?	44
9.4	Wat is hermeneutisch verantwoord Bijbel lezen?	44
9.5	Welke invloed heeft de leescultuur op het Bijbel lezen?	45
9.6	Hoe kan didactisch verantwoord worden onderwezen in lees- en tekstbegrip?	47
9.7	Welke plaats heeft het Bijbel lezen in het godsdienstcurriculum op het vmbo van de JFSG	48

Hoofdstuk 10 Doelen leskatern 'Bijbel lezen, maar hoe?' 50

Nawoord 51

Bibliografie 52

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Opdracht en vraagstelling

1.1.1 Opdracht

Het was het voorjaar van 2013 dat ik begon na te denken over een mogelijk onderwerp voor mijn afstuderen. Het moest, vond ik, vooral functioneel en praktisch zijn, met name voor de JFSG en mijzelf als Godsdienstdocent daar.¹

Gelukkig kwamen wij, directeur Ineke Voortman en ik, daar vrij snel uit. De opdracht werd: 'Ontwikkel een leskatern voor het vmbo, met als onderwerp: Bijbellezen, maar hoe?'

De directe aanleiding voor deze concrete opdracht was een beleidsnotitie² die kort daarvoor door de directie was opgesteld, voortvloeiend uit de gedachte dat christelijke levensvisies niet alleen ergens op papier moeten staan, maar dat ze ook en vooral in de (les)praktijk van het schoolleven merkbaar moeten zijn.

Zo worden er in deze notitie onder de naam 'Toerusting en Vorming' een achttal concrete ontwikkelpunten genoemd, waarvan het concrete Bijbellezen er één is. Letterlijk geformuleerd staat er dat de Jacobus Fruytier scholengemeenschap (JFSG) wil dat het Bijbellezen in het vmbo een grotere plaats krijgt in het godsdienstcurriculum. Waarbij expliciet aandacht is voor het op een eenvoudige wijze leren lezen van de Bijbel.³

1.1.2 Vraagstelling

De vraagstelling als uitgangspunt voor dit werkstuk is als volgt geformuleerd:

'Welke hermeneutisch en didactisch verantwoorde aanpassing of aanvulling, is er in het godsdienstcurriculum in het vmbo op de JFSG noodzakelijk, om de jongeren meer inzicht te geven in de Bijbel, waardoor het lezen en begrijpen van de Bijbel wordt bevorderd?'

1.2 Verantwoording en uitwerking

1.2.1 Verantwoording

Gelukkig hoeven we, als het gaat om het lezen van de Bijbel en het begrijpen ervan, niet bij nul te beginnen. Als het gaat om het concreet lezen van de Bijbel zijn er heel mooie middelen beschikbaar. Om een voorbeeld te noemen: de bijbelleesmethode 'Solvat' (Stil worden, Open handen, Lezen, Vragen

¹ De Jacobus Fruytier scholengemeenschap (JFSG) te Apeldoorn

² Beleidsnotitie JFSG 'Toerusting en Vorming' 2012-2016

³ Beleidsnotitie JFSG 'Toerusting en Vorming' 2012-2016, pag. 2, punt 1

stellen, Antwoorden en Toepassen) van de HGJB, die ontwikkelt is voor Hervormde Gemeenten en vooral wordt gebruikt voor catechisatielessen.

In dit eindwerkstuk wordt daarom geen aanzet gegeven tot het ontwikkelen van nieuwe of andere bijbellesmethoden, maar zal in het verlengde daarvan specifiek gericht op zijn op lesmateriaal voor het godsdienstonderwijs in het vmbo op de JFSG.

Uit bestaande en relevante onderzoeken, rapporten, proefschriften, publicaties en eigen waarnemingen en ervaringen in het onderwijs zal er een aantal conclusies en aanbevelingen worden geformuleerd, om vervolgens een eerste aanzet te leveren voor concreet lesmateriaal, waardoor/ waarmee het Bijbellesen en het begrijpen van de Bijbel wordt bevorderd.

Daarbij is een belangrijk aspect dat deze lessenserie vooral gericht is op het cognitieve aspect in het leren lezen en begrijpen van de teksten uit de Bijbel.

1.2.2 Uitwerking

Om tot de juiste conclusies en aanbevelingen te kunnen komen en daarmee ook de vraagstelling te kunnen beantwoorden, moeten naar mijn mening eerst de volgende deelvragen worden beantwoord:

- Welke plaats heeft de Bijbel in het dagelijks leven van reformatorische jongeren? (Hoofdstuk 2)
- Wat belemmert reformatorische jongeren de Bijbel te lezen? (Hoofdstuk 3)
- Waarom wordt de Bijbel gelezen? (Hoofdstuk 4)
- Wat is hermeneutisch verantwoord Bijbellesen? (Hoofdstuk 5)
- Welke invloed heeft de leescultuur op het Bijbellesen? (Hoofdstuk 6)
- Hoe kan didactisch verantwoord worden onderwezen in lees-en tekstbegrip? (Hoofdstuk 7)
- Welke plaats heeft het Bijbellesen in het godsdienstcurriculum op het vmbo van de JFSG? (Hoofdstuk 8)

De uitwerking van deze deelvragen wordt afgerond in de volgende onderdelen:

- Beantwoording deelvragen, conclusies en aanbevelingen. (Hoofdstuk 9)
- Doelen leskatern 'Bijbellesen, maar hoe?' (Hoofdstuk 10)

Deze deelvragen en de uitwerking van de deelvragen zullen in dit werkstuk de indeling en volgorde van de hoofdstukken bepalen.

Hoofdstuk 2

Welke plaats heeft de Bijbel in het dagelijks leven van reformatorische jongeren?

2.1 Inleiding

Om richting te kunnen geven aan jongeren in het Bijbel lezen is het van belang eerst op zoek te gaan naar de plaats van de Bijbel en haar gebruik. In dit hoofdstuk wordt achtereenvolgens ingegaan op de plaats van de Bijbel en haar gebruik in de Nederlandse samenleving, de Bijbel en haar gebruik in de reformatorische gezindte en de rol van de Bijbel onder de jongeren zelf in deze gezindte.

2.2 In de Nederlandse samenleving

In de Nederlandse samenleving wordt de Bijbel steeds vaker beschouwd als cultureel erfgoed. Het zijn in het algemeen genomen vooral de oudere generaties die er mee opgroeiden. Lange tijd werd ons land getypeerd door de christelijke traditie, met de Bijbel als bron voor het (christelijke) leven.

Volgens het Sociaal Cultureel Planbureau zal er in 2020 minder dan 25 % van de Nederlandse bevolking bij een christelijke kerk betrokken zijn.⁴ Voor steeds meer mensen hebben de Bijbel, het geloof en de kerk dan ook geen enkele betekenis meer. Het pluralisme lijkt de nieuwe religie van vandaag. Iedereen moet kunnen geloven wat hij of zij wil. Een absolute waarheid er is niet. En een beroep op de Bijbel wordt steeds meer verfoeid.⁵

2.3 In de reformatorische gezindte

In de reformatorische gezindte, die geografisch gezien ook wel wordt aangeduid met: 'De Biblebelt', speelt de Bijbel over het algemeen genomen nog wél een belangrijke rol. Alle christelijke/reformatorische scholen binnen deze gezindte nemen heel duidelijk de Bijbel als uitgangspunt en leidraad in hun visie op onderwijs en opvoeding.

De Bijbel wordt veelal gezien als Goddelijk geïnspireerd en als onfeilbaar. Het lezen en interpreteren ervan is dan ook vooral gericht op wat er letterlijk staat. (Hierover meer in hoofdstuk 5.)

Veel ouders hechten grote waarde aan het overdragen van Bijbelkennis en aan een leven, zoals men dat verwoordt, naar of in overeenstemming met Gods Woord. Kortom: de betekenis van de Bijbel is binnen de reformatorische gezindte belangrijk. Het Bijbel lezen neemt in gezinsverband dan ook een prominente plaats in. Uitkomsten uit recent onderzoek van vijf HBO-theologiestudenten naar het Bijbel lezen in de Gereformeerde Gemeenten' bevestigen dit.⁶

⁴ J. Becker en J. de Hart, Rapport SCP, 'Godsdienstige veranderingen in Nederland', Den Haag, 2006, p. 54, 76

⁵ Het gaat hier volgens het eerder genoemde SCP-rapport om letterlijke interpretaties van de Bijbel.

⁶ A.J. Donker, T.E. van Ekeris, L. Nijse, A.J. Smit, J.C. Zandee, kwalitatief en kwantitatief onderzoek, 'Bijbel lezen in de Gereformeerde Gemeenten', Gouda, 2013, p. 56, 57

Ook uit de contacten met reformatorische jongeren merk ik dat de meesten van hen van huis uit gewend zijn dat de Bijbel regelmatig opengaat. In de kerk op zondag en op school, op catechisatie en op de vereniging doordeweeks. We kunnen gerust zeggen dat jongeren in de Biblebelt opgroeien met een regelmatig open liggende Bijbel.

2.4 Onder jongeren uit de reformatorische gezindte

Maar wat hebben jongeren in deze reformatorische gezindte zélf met de Bijbel? Dagelijks horen ze eruit voorlezen aan tafel, op catechisatie, op school, in de kerk, maar wat doen ze met de Bijbel voor zichzelf? Lezen ze erin? Voor het slapen gaan of 's morgens vroeg? Als je dat aan ouders vraagt, klinkt nogal eens het antwoord: 'Ik hoop het...; hij heeft zijn eigen Bijbeltje en op z'n verjaardag heb ik 'm een bijbels dagboek gegeven; maar of hij er ook echt in leest...?' 't Kan zomaar gebeuren dat een jongere, die overigens heel serieus met het geloof bezig is, je vertelt dat hij bijna nooit voor zichzelf in de Bijbel leest! De Hervormd Gereformeerde Jeugdbond (HGJB) deed in 2005 onderzoek onder ruim 300 kerkelijk meelevende (!) tieners en jongeren, om een beter beeld te krijgen van het persoonlijk Bijbel lezen onder jongeren. Uit dit onderzoek blijkt dat zo'n 60 % van de HGJB-jongeren regelmatig in de Bijbel leest.

25 % van de jongeren leest een paar keer in de week en 35 % elke dag. De andere 40 % van deze jongeren geeft aan dat niet te doen. Voor bijna 30 % geldt dat ze nooit of bijna nooit voor zichzelf in de Bijbel lezen. Overigens is dat laatste percentage onder de jongens nog veel hoger, want een kleine helft (47 %) van de jongens leest (bijna) nooit voor zichzelf de Bijbel.

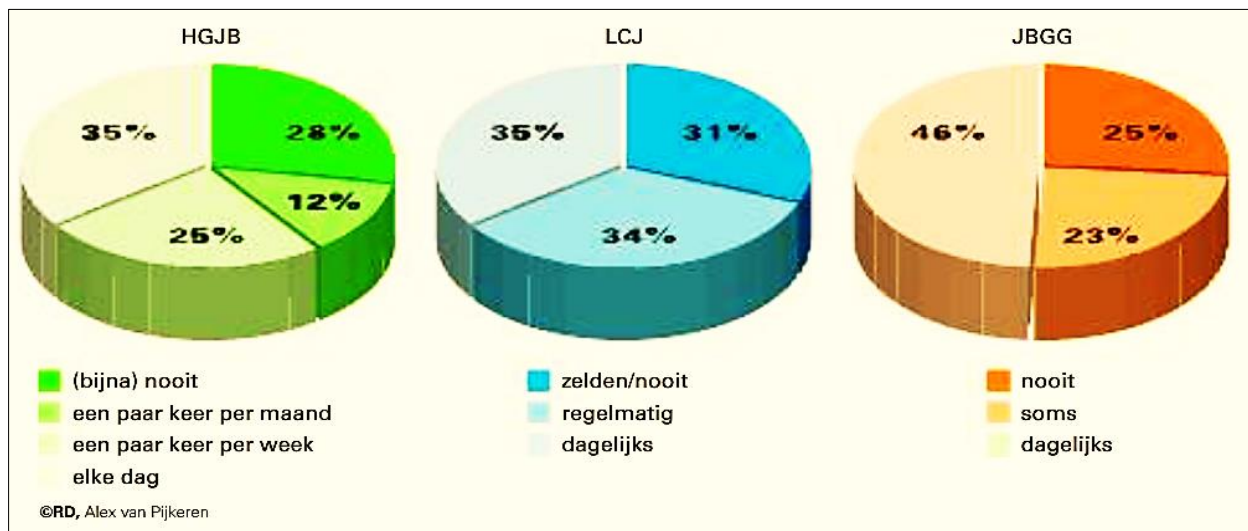
Tevens blijkt uit dit onderzoek dat zo'n 75 % van de jongeren weinig tijd besteedt aan het persoonlijk Bijbel lezen. De helft van de jongeren is binnen vijf minuten klaar.

Interessant is dat 60 % van de geënquêteerde jongeren aangeeft niet tevreden te zijn met de manier waarop ze nu de Bijbel lezen. Ze willen graag beter leren Bijbel lezen.

Het Landelijk Contact Jeugdwerk (LCJ) van de Christelijke Gereformeerde Kerken deed een vergelijkbaar onderzoek in 2008 onder ruim 3000 jongeren. Van hen leest 30 % dagelijks in de Bijbel tegenover 30 % die dat zelden of nooit doet. 45 % van de jongeren geeft aan de Bijbel bij het persoonlijk lezen vaak of altijd te begrijpen; 55 % zegt dat dit soms of nooit het geval is.

Ook bij de Jeugdbond van de Gereformeerde Gemeenten (JBG), die overigens eerder onderzoek deed in 2003, kwamen in 2011 vergelijkbare gegevens naar boven. Bijna 50 % van de ruim 1000 ondervraagde jongeren geeft aan dagelijks uit de Bijbel te lezen. Waarbij 25 % aangeeft nooit te lezen.⁷

⁷ J. van Hoeven-ten Voorde, 'Bijbel lezen moet je leren', Reformatorisch Dagblad, 2 mei 2011, p. 2 (Dit artikel doet verslag van de drie genoemde onderzoeken naar Bijbel lezen onder tieners/adolescenten in reformatorische kring)

Deze onderzoeksresultaten sluiten ook aan bij mijn eigen bevindingen op de Jacobus Fruytier, waar overigens bijna iedereen tot één van de genoemde kerken behoort. Met enige regelmaat hoor ik het zelf, met name in de basis-/ kaderklassen 3 en 4: 'Meneer, de Bijbel zegt me niets' en bijna trots: 'Ik heb de Bijbel al in 3 jaar niet open gehad'.

En de jongere die wel met enige regelmaat leest (en dat zijn in het vmbo vooral meisjes) geeft naast de reden het niet te begrijpen, ook steeds vaker en eerlijk aan: 'Maar meneer, het doet me zo weinig' of: 'Ik heb er eigenlijk ook niets mee'. 'En als het niets oplevert, als het niets iets met je doet, waarom zou je het dan doen?'

Hoofdstuk 3

Wat belemmert reformatorische jongeren de Bijbel te lezen?

3.1 Inleiding

De groep jongeren bij wie het persoonlijk Bijbel lezen geen deel uitmaakt van hun dagelijks bestaan is relatief groot. Uit onderzoeksgegevens van o.a. de HGJB (zie hoofdstuk 2) blijkt dat ongeveer één derde van de jongeren niet of nauwelijks voor zichzelf de Bijbel lezen. Van de jongens geeft de helft aan dat ze (bijna) nooit voor zichzelf de Bijbel leest.

In dit hoofdstuk wordt daarom ingegaan op factoren die voor jongeren in of tijdens het Bijbel lezen een belemmering kunnen zijn.

3.2 Belemmerende factoren bij de jongeren zelf

3.2.1 Gebrek aan tijd en concentratie

Als jongeren de Bijbel lezen, dan trekken ze daar maximaal tien minuten voor uit, zo blijkt uit het onderzoek van de HGJB. Een halfuur of langer met de Bijbel bezig zijn komt niet of nauwelijks voor (slechts 4 % van de jongeren doet dat wel eens). Een groot deel van jongeren draait er niet omheen en erkent het probleem: 'Ik besteed eigenlijk te weinig tijd aan het Bijbel lezen, vergeleken met andere dingen waar ik zeeën van tijd voor vrij maak?.'

Als er aan een jongere wordt gevraagd waarom het Bijbel lezen niet of minder gaat, is het opvallend dat de reden 'ik zie het nut er niet van in' zeer laag scoort (10 %). Blijkbaar geloven jongeren wel dat het lezen van de Bijbel belangrijk is.

Bijna 70 % van de jongeren uit het HGJB onderzoek ervaart gebrek aan tijd en gebrek aan concentratie als grote belemmering.⁸

3.2.2 Te weinig 'kicks en thrills'

De centrale drijfveer in het leven van de postmoderne jongere is het opdoen van nieuwe ervaringen, gericht op 'kicks en thrills'. Deze jongeren hebben weinig belangstelling voor innerlijke waarden, voor uitgestelde behoeftebevrediging of voor ethische diepgang. Ze houden zich niet echt bezig met de toekomst; het gaat ze vooral om het delen van ervaringen en emoties in het nu.⁹

Stond voorheen het gesproken woord, de rede centraal en moesten overtuigingen in rationele argumenten worden opgezet, nu gaat het om de ervaring. Wil een opvatting geaccepteerd worden, dan is het van belang dat je erdoor geraakt wordt. Het moet vooral goed en lekker voelen.'¹⁰

⁸ Vergelijk: J. van Hoeven-ten Voorde, 'Bijbel lezen moet je leren', Reformatorisch Dagblad, 2 mei 2011, p. 2

⁹ Vergelijk: F. Spannenberg en M. Lampert, 'De grenzeloze generatie', Amsterdam, 2009, p. 59-69

¹⁰ E.J. van Dijk, 'De hunkerende generatie, de leefwereld van jongeren', Apeldoorn, 2011, p. 25

Uit het HGJB onderzoek blijkt dat jongeren meer aan het Bijbellezende zouden beleven als ze persoonlijk geraakt werden (60%). Ook het ontdekken van nieuwe dingen zou het Bijbellezende meer betekenis geven dan dat nu het geval is. (58 %).

3.2.3 Moeite met de hoofdlijn van de Bijbel

Als jongeren de Bijbel lezen dan doen ze dat het liefst met behulp van uitleg van een ander (58 %). Veel jongeren weten niet hoe ze zelf op een actieve manier met het Woord van God aan de slag kunnen gaan. Ze lezen het Bijbelgedeelte één keer, eventueel nog het stukje uit het dagboek erbij, en daar blijft het in de meeste gevallen bij.

Laurens Kroon, directeur van de Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten (JBGG), merkt in het artikel op dat veel jongeren moeite hebben met het doorzien van de grote lijnen in de Schrift. 'Ze baseren hun mening al gauw op losse teksten uit de Bijbel. Hierdoor raken ze het zicht op de juiste geloofsleer en de praktische toepassing van Gods Woord in hun leven kwijt.'¹¹

'Er is in de Gereformeerde gezindte nog wel enige mate van Bijbelkennis, maar m.i. veel te weinig aan een integraal Schriftverstaan. Zo blijft de grote Bijbelkennis toch steriel, althans bevordert zij niet het volle leven uit de Schrift', aldus Prof. dr. C. Graafland, die dat in 1991 al veronderstelde.¹²

3.2.4 Weinig (parate) Bijbelkennis

Uit onderzoek van de Evangelische Alliantie (EA) blijkt dat een aanzienlijk deel van de (evangelische) jongeren moeite heeft met het opnoemen van belangrijke Bijbelteksten of -feiten. Voor het onderzoek moesten de jongeren 25 vragen over Bijbelse geschiedenis en Bijbelteksten beantwoorden. Daarmee konden ze een maximale score van 100 punten behalen. De gemiddelde score van de deelnemers was 50 %. Eén-derde van de ondervraagden plaatste de Bergrede van de Heere Jezus en het Onze Vader in het Oude Testament. Een groot deel van de deelnemers aan het onderzoek dacht dat ze de Psalmen in het Nieuwe Testament zouden vinden.¹³

En om wat dichter bij de reformatische jongeren te blijven noem ik een artikel van W. Kranendonk, die in 2008 als volgt schrijft: 'Het is tamelijk onthutsend dat op een reformatische studentenkring meer dan de helft van de jongeren de Bijbelboeken van het Oude testament niet zonder fouten kan opnoemen.'

Dat parate kennis vandaag de dag minder gewaardeerd wordt dan vroeger heeft volgens Kranendonk twee oorzaken: 'In de eerste plaats is van invloed dat in onze informatiemaatschappij het belangrijker wordt gevonden dat mensen weten waar ze iets kunnen vinden als ze het nodig hebben, dan dat ze de feiten beheersen. Er wordt daardoor bijvoorbeeld in het onderwijs minder aandacht gegeven aan het uit het hoofd leren van rijtjes. Een tweede factor is dat er binnen het christendom de gedachte is gaan heersen dat het niet om kennis maar om ervaring gaat. Geloven is niet weten, maar beleven. Immers, wat heb je aan kennis in het hoofd die niet in het hart ervaren wordt? Het gevolg van deze ontwikkeling is dat de studiezin is afgenomen. De tijd dat op 'jongelingsverenigingen' stevige inleidingen en discussies werden gehouden over leerstellige thema's ligt al ver achter ons. Jeugdverenigingen hebben beslist een

¹¹ J. van Hoeven-ten Voorde, 'Bijbellezende moet je leren', Reformatorisch Dagblad, 2 mei 2011, p. 2

¹² C. Graafland, 'Wortels in de Reformatie', Gereformeerd Weekblad, 18 oktober, 1991, p. 8

¹³ Onderzoek van de Evangelische Alliantie (EA), Bijbelkennis onder 356 jongeren van 12 tot 20 jaar uit dertien protestantse kerken en evangelische en baptistengemeenten, mei 2001

belangrijke functie. Maar het aspect studie heeft wel moeten inleveren ten gunste van ontmoeting. [...] Voor een belangrijk deel is dit wel gecompenseerd door de komst van orthodox-christelijke en reformatorische scholen, waar gedegen godsdienstonderwijs wordt gegeven. Maar daarmee is niet alles gezegd. Aan gedegen Bijbelkennis mankeert het nog wel eens. Veel volwassenen hebben er na de Bijbellessen op school en de catechisaties weinig meer aan gedaan om hun kennis van de Bijbel uit te breiden. [...] Mensen hebben of nemen daar de tijd niet meer voor. De kennis van de gereformeerde theologie bij gewone gemeenteleden neemt in ras tempo af en ook de parate Bijbelkennis wordt minder,' aldus Kranendonk.¹⁴

3.2.5 Een taalkundige kloof

'Veel jongeren ervaren een afstand tussen hen en de Bijbel. Ze vinden de Bijbel een wonderlijk mengsel van wetsteksten, verhalen en poëzie', aldus Prof. dr. G. van den Brink, onlangs tijdens een lezing voor Godsdienstleraren.¹⁵

Literair en didactisch gezien kunnen we zeggen dat de Bijbel een heel moeilijk boek is. De meeste teksten hebben, zowel taalkundig (In de reformatorische kring wordt de Statenvertaling van 1637 gebruikt!) als inhoudelijk gezien niet een directe aansluiting op de jongeren en hun belevingswereld.

Duidelijk is dat de Statenvertaling taalkundig het meest ver bij de jongeren van vandaag afstaat. Zo is er daarentegen met nieuwe, onlangs uitgegeven jongerenbijbel (uitgaande van de herziende Statenvertaling), mede ook door de uitleg en de voorbeelden in de kantlijn duidelijk meer aansluiting met belevings- en denkwereld van jongeren. Daarin is duidelijk een verbinding met de jongerentaal, de taalbeleving en de leescultuur van de jongeren.

3.2.6 Een culturele en historische kloof

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat veel geschiedenissen in de Bijbel zonder kennis van de culturele en historische achtergrond gewoonweg niet te begrijpen zijn, ongeacht welke leeftijd of welk intelligentieniveau. De culturele en historische context van de Bijbel zijn immers een totaal andere is dan die van Nederland en West Europa a.d. 2014.

3.2.7 Een geestelijke kloof

'Voor het lezen van de Bijbel is een geestelijke instelling nodig, die ons niet is aangeboren. Als de Heere echter werkt in je hart, ga je de Bijbel onderzoeken. De boodschap uit de Bijbel staat haaks op onze behoeften. Er is sprake van een geestelijke kloof. Om de afstand tussen de Bijbel en ons leven te overbruggen, is daarom allereerst verlichting van ons verstand door de Heilige Geest nodig' Aldus respectievelijk de jeugdwerkleiders L. Kroon (JBGG) en S. van Middelkoop (HHJO) in reactie op onderzoeksresultaten van de HGJB.¹⁶

Ik denk in dit verband aan wat diaken Filippus zegt tot de Ethiopische kamerheer uit Candacé die de boekrol van Jesaja las. 'Verstaat gij ook, hetgeen gij leest?' Waarop de Ethiopiër antwoordde: 'Hoe zou ik

¹⁴ W. B. Kranendonk, 'Studiezin binnen reformatorische kring neemt beslist af,' Reformatorisch Dagblad, 21 maart 2008

¹⁵ Prof. dr. G. van den Brink, bijzonder hoogleraar theologie van het Gereformeerd Protestantisme aan de PThU in Amsterdam, Lezing: 'Uitgelezen?! - Over de houdbaarheid van de Bijbel in het klaslokaal', studieconferentie voor Godsdienstleraren, Ede, 2013

¹⁶ J. van Hoeven-ten Voorde, 'Bijbellessen moet je leren', Reformatorisch Dagblad, 2 mei 2011, p. 2

toch kunnen, zo mij niet iemand onderricht?’ (Zie: Handelingen 8: 30,31) Onderwijs, maar bovenal verlichting en bediening door Gods Geest is nodig. (Zie hiervoor ook 5.5.6)

3.2.8 Het spreken over de Bijbel is vaak abstract

Wat mij opvalt is dat er in de reformatorische gezindte vaak abstract wordt gesproken over de inhoud van de Bijbel. Naast de taalkundige en culturele afstand die er is, wordt door het weinig of niet concreet maken van de inhoud de afstand alleen maar groter.

Ik hoorde het van een jongen zelf: ‘Meneer: ‘waarom wordt het niet gewoon concreet uitgelegd.’ Het gesprek was naar aanleiding van de geschiedenis in Genesis 38, waar Juda Thamar verkracht. De jongen vroeg zich af, waarom deze voor hem zo aansprekende tekst, vaak zo verhullend en weinig concreet werd verteld.

‘Ook in de kerk spreekt de preek jongeren met een vmbo- of mbo-opleiding onvoldoende aan. Veel preken zijn voor een doener te abstract. Daar kan hij weinig mee. Die leert door voorbeelden, door aan de slag te zijn. (v)mbo’ers zijn doeners en geen lezers.’¹⁷

¹⁷ Dat zei jeugdwerkadviseur M. de Vries, werkzaam voor het Landelijk Contact Jeugdwerk (LCJ) op een symposium, georganiseerd door Driestar Educatief, LCJ, Erdee Media Groep en Deputaten Kerkjeugd en Onderwijs (CGK). Thema: ‘*Doeners in de kerk*’, woensdag 13 november 2013 op het Driestar College te Gouda.

Hoofdstuk 4

Waarom wordt de Bijbel gelezen?

4.1 Inleiding

'Ja, maar waaróm zou ik de Bijbel lezen?' Het zou zomaar een vraag van een jongere kunnen zijn. In het richting geven aan en het bevorderen van het Bijbel lezen is het juist deze vraag die er toe doet. Wat is het doel van het Bijbel lezen? Bijbel lezen is immers geen doel op zichzelf.

Tegenover tal van belemmerende factoren in het lezen van de Bijbel zijn er gelukkig ook veel stimulerende en motiverende factoren. Het doel van dit hoofdstuk is daarom ook meer motiverend dan analyserend.

De redenen, waarom de Bijbel gelezen zou moeten worden, in dit hoofdstuk, zijn een bewerking op wat W.A. á Brakel¹⁸ en HGJB-medewerker H. van Wijngaarden¹⁹ hebben gepubliceerd.

4.2 Het is de Godsopenbaring

Veel mensen gebruiken de Bijbel als een boek dat hen vertelt hoe het geloof in elkaar steekt. Maar de Bijbel is méér dan een boek. Het is God Die wil laten zien wie Hij is. Illustratief zijn de volgende regels uit een preek van ds. K. Schilder uit 1936 over Handelingen 1:14: 'Het evangelie is geen levensroman, en geen familieroman, en geen boek van levens- en vriendschapsstragediën, ook niet van zulke tragediën, die zich afspelen rondom den Zoon des Mensen. De Schrift spreekt ons niet over de mensen, ook niet over de vrome mensen, doch zij verhaalt ons de grote werken Gods; zij verhaalt, wat God gedaan heeft en nog doet tot openbaring van Zichzelf als Schepper en Herschepper in Jezus Christus, en tot behoudenis der wereld door den Zoon, Dien Hij gezonden heeft.'²⁰ Kortom: Het lezen van de Bijbel is een persoonlijke ontmoeting met God; die geweldige mogelijkheid wordt ons aangeboden in het lezen van de Bijbel!

4.3 Het is hét middel tot bekering, geloof en heiliging

De Bijbel is het enige middel tot bekering (wedergeboorte). Zie 1 Petrus 1:23: 'Gij, die wedergeboren zijt, niet uit vergankelijk, maar uit onvergankelijk zaad, door het levende en eeuwig blijvende Woord van God.'

Daarnaast is de Bijbel het middel tot geloof. Zie Romeinen 10: 14,17: 'Hoe zullen zij (in Hem) geloven, van Wie zij niet gehoord hebben? Zo is het geloof uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods.'

Tenslotte is de Bijbel een bijzonder middel tot heiliging. Johannes 17:17: 'Heilig ze in Uw waarheid; Uw woord is de waarheid.'

4.4 Het geeft geestelijke toerusting

¹⁸ W.A. á Brakel 'Redelijke godsdienst', deel I, hoofdstuk 2, 'Het Woord van God', Utrecht, 13^e druk, 2006 p. 56-58

¹⁹ <https://www.hgjb.nl/voor-jongeren/blog/bericht:tien-redenen-om-de-bijbel-te-lezen.htm>, 2013

²⁰ K. Schilder, *Preken II*, Goes, 1954, p. 94

De Bijbel lezen bevordert groei in kennis en geloof. De kennis van de Bijbel rust de gelovige toe. De Bijbel is dan als voedsel voor het geestelijk leven. Zie 1 Petrus 2:2: 'Als nieuwgeboren kinderen, wees zeer begerig naar de redelijke onvervalste melk, opdat gij daardoor moogt opwassen.' Groeien in geloof betekent meer zekerheid, meer inzicht en meer blijdschap.

4.5 Het bemoedigt en troost

Geloven is zeker niet hetzelfde als kiezen voor de makkelijkste weg. Tegenslag, onbegrip, pijn - Wie krijgt er niet mee te maken. Daar is de Bijbel ook eerlijk over. En juist daarom spoort God de gelovige aan om het toch vol te houden.

De Bijbel geeft ook troost. Zie Romeinen 15:4: 'Opdat wij door lijdzaamheid en vertroosting van de Schriften, hoop hebben zouden.'

4.6 Het geeft aan het leven goede richting

De Bijbel is de enige regel, waarnaar de gesteldheid van het hart, gedachten en woorden bestuurd moeten worden. Zie Galaten 6:16: 'Zovelen als er naar deze regel zullen wandelen.' De Bijbel geeft de beste regels voor een aangename omgang met elkaar.

De Bijbel is geen navigatiesysteem dat ons automatisch en altijd brengt waar we wezen moeten, maar via de richtlijnen van de Bijbel kunnen we zeker ontdekken welke richting ons leven moet krijgen.

In het leven kunnen we veel mooie dingen tegenkomen, maar in het Woord van God vinden we ook het eeuwige leven.

4.7 Het beschermt tegen kwade invloeden

De Bijbel is als een geestelijk zwaard, waarmee we tegen de duivel, ketterijen, en het vlees in alle aangelegenheden kunnen strijden. (vergelijk Efeze 6:17) Zie ook Hebreeënen 4:12: 'Want het Woord van God is een levend en krachtig, en scherp snijdender dan enig scherp tweesnijdend zwaard, en gaat door tot in de verdeling van de ziel en van de geest, en van de samenvoegselen, en van het merg, en is een oordeler van de gedachten en van de overleggingen van het hart.'

Iemand zei eens: 'Soms lijkt het wel of de tegenstanders van het Evangelie beter door hebben wat de Bijbel waard is dan de gelovigen.' Ga maar na... Als de duivel de aanval op christenen opent, dan begint hij vaak met de betrouwbaarheid en het gezag van de Bijbel in twijfel te trekken. Juist hij weet hoeveel kracht erin zit en hoeveel mensen er zijn veranderd door de Bijbel te lezen. Pak de duivel dus maar terug: wijs hem op de kracht van het Woord van God!

4.8 Het biedt eeuwig leven

In ons leven kunnen we veel mooie dingen tegenkomen, maar in de Bijbel vinden we de Weg naar het eeuwige leven, het eeuwige geluk. Christus zegt: Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven. In Hem is eeuwig leven mogelijk. De Bijbel wijst ons de weg der Zaligheid. Wie in Mij gelooft die heeft het eeuwige leven. Zie Jesaja 55:3a: 'Neigt uw oor, en komt tot Mij, hoort en uw ziel zal leven, want Ik zal met u een eeuwig verbond maken'. En zie: 2 Petrus 1:11: 'Want alzo zal u rijkelijk toegevoegd worden de ingang in het eeuwig Koninkrijk van onzen Heere en Zaligmaker, Jezus Christus'.

Hoofdstuk 5

Wat is hermeneutisch verantwoord Bijbellezen?

5.1 Inleiding

Om een hermeneutisch verantwoorde handreiking te kunnen doen met betrekking tot het Bijbellezen in het godsdienstcurriculum op de JFSG, is het nodig op zoek te gaan naar vraagstukken en uitgangspunten in de literatuur van de hermeneutiek. En dat in het algemeen, maar ook en vooral specifiek gericht op de gereformeerd reformatische gezindte. Dit laatste wordt vooral uitgewerkt in dit hoofdstuk.

5.2 Korte begripsbepaling

Wat is hermeneutiek? Dr. F.W. Grosheide beschrijft in de 'Christelijke Encyclopedie' als volgt: 'hermeneutiek is een vernederlandst aan het Grieks ontleend woord [...], dat letterlijk weergegeven betekent 'kunst der uitlegging'. Het woord wordt gebruikt om de wetenschap aan te duiden, die zoekt de regels te vinden, volgens welke min of meer duistere teksten worden verklaard. Met name wordt de term gebezigd voor de wetenschap, die zich bezig houdt de regels op te stellen, die nodig zijn voor de verklaring van de Heilige Schrift. [...] Ieder, die spreekt of schrijft, doet dat met de bedoeling, dat hetgeen hij biedt, dienen zal om een ander op de hoogte te brengen van het meegedeelde. Hij veronderstelt, dat dit doel zal worden bereikt. De praktijk leert, dat dit doel vaak niet zal worden bereikt. Dan is een nadere verklaring nodig. De hermeneutiek tracht uiteen te zetten langs welke wegen men tot die verklaring kan komen.'²¹

'Als we het dus over het lezen van de Bijbel hebben, gaat het er in de hermeneutiek dus over hoe we de Bijbel beter kunnen verstaan c.q. begrijpen. Waarbij exegese meer de praktijk en hermeneutiek meer de theorie is van de bijbeluitleg.'²²

'Het gaat in de hermeneutiek in de eerste plaats om de 'meaning' van een tekst te verstaan, dat wil zeggen te peilen wat de betekenis van een bepaalde tekst is geweest voor degenen die hem het eerst hebben gelezen of gehoord. Vervolgens dient de 'significance', de actuele betekenis voor lezers en hoorders hier en nu, te worden ontdekt. Hierbij is behalve een taalkundige vertaling ook een transculturele vertolking nodig. Als de apostel Paulus opwekt elkaar te groeten 'met een heilige kus' (zie: 1 Korinte.16:20), dan kan dit in onze cultuur concreet worden vertaald in een welgemeende handdruk. Hermeneutiek gaat dus over de vraag hoe we teksten lezen, hoe we die verstaan en hoe we ermee omgaan.'²³

5.3 De belangrijkste hermeneutische benaderingen onderscheiden

5.3.1 Inleiding

²¹ F.W. Grosheide, 'Christelijke Encyclopedie', deel 3, Kampen, 1956, p.65

²² H.G.L. Peels, 'Ontwikkelingen in Bijbelse hermeneutiek' in Theologia, Reformata, juni 1997, p. 72-95

²³ J. Hoek, citaat uit referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG, op 10 april 2014, p.2

In de loop van de kerkgeschiedenis is er een aantal belangrijke hermeneutische benaderingen te onderscheiden. Ik beperk me in de volgende paragrafen tot de vier meest kenmerkende benaderingen in de westerse cultuur van de laatste eeuwen.

5.3.2 De diachronische - historische benadering

In deze hermeneutische benadering gaat het vooral om hoe de tekst is ontstaan en oorspronkelijk is bedoeld door de auteur. Het gaat vooral om de historische context. De context van de hedendaagse lezer en zijn interpretatie speelt eigenlijk geen rol.

Met name de theologen in het begin van de 19^e eeuw kiezen voor deze benadering.²⁴

5.3.3 De synchronische - literaire benadering

Halverwege de 19^e eeuw komt meer de tekst zelf centraal te staan. In deze benadering is men meer geïnteresseerd in het eindproduct, de tekstinhoud zelf, dan in haar oorsprong en de historische context en men onderzoekt vooral de structuur, vorm, stijl en inhoud van de tekst. De meest bekende theoloog in deze hermeneutische benadering is J. Fokkelman.²⁵

Interessant is in dit verband is ook de rol van de Gereformeerde theologen H. Bavink en A. Kuiper (19^e eeuw) die uitgingen van 'organische inspiratie' waarbij de schrijver zijn eigen karakter, stijl en context behield, maar toch 'foutloos' schreef door de inspiratie van Gods Geest.²⁶

5.3.4 De lezersgerichte - (post)-moderne benadering

In deze benadering is men vooral gericht op de lezer en zijn/ haar context. Met name aan het einde van de 20^e eeuw komt deze benadering op. In deze moderne benadering wordt de Bijbel niet meer gezien als gezaghebbend en al helemaal niet als goddelijk geïnspireerd.

'Met name de bekende theoloog R. Bultmann heeft de aandacht willen vestigen op de ontvanger, de lezer en zijn eigen interpretatiekader. Elke schriftuitleg wordt volgens Bultmann gekleurd door de tijd en cultuur van de exegeet. [...] Volgens de invloedrijke filosoof P. Ricoeur gaat het altijd om een ontmoetingsgebeuren tussen tekst en lezer. Een tekst werkelijk lezen doe je volgens Ricoeur pas als je tot een antwoord komt op het gelezene. De tekst wordt verrijkt door latere herlezingen. Er vindt 'recontextualisering' van de brontekst plaats, waarbij de historische tekst vruchtbaar wordt gemaakt voor het eigen leven van nieuwe lezers. De tekst verandert voor lezers van historisch object tot vriend en bondgenoot. De toeëigening of actualisering is een wezenlijke dimensie van het verstaan zelf.'²⁷ 'Gewone lezers zijn daarom niet een te verwaarlozen categorie, maar zij dienen volop bij de interpretatie van bijbelteksten betrokken te worden.'²⁸

Filosoof J. Derrida gaat zelfs nog iets verder als hij aangeeft dat de tekst in zichzelf geen enkele betekenis

²⁴ H.G.L. Peels, 'Ontwikkelingen in Bijbelse hermeneutiek' in Theologia, Reformata, juni 1997, p. 72-95

²⁵ H.G.L. Peels, 'Ontwikkelingen in Bijbelse hermeneutiek' in Theologia, Reformata, juni 1997, p. 72-95

²⁶ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, p. 488-496

²⁷ J. Hoek citeert in referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014 Z. Paul Ricoeur, *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*, bewerkt door Don Ihde, London / New York, 2004, p. 3,4

²⁸ J.H. de Wit in G. C. den Hertog en C. van der Kooi (red.), *Tussen leer en lezen - de spanning tussen Bijbelwetenschap en geloofsleer*, Kampen 2007, p. 74.

heeft, maar dat de betekenis enkel naar voren komt door interactie tussen tekst en lezer.²⁹

Kortom de 'adequate betekenisoverdracht' staat vandaag centraal. Hoe krijgt een tekst(en) betekenis en relevantie voor de lezer? Het gaat dan niet alleen om 'leeskunde' (de traditioneel hermeneutische benadering JHP), maar vooral om 'verstaansfilosofie'.³⁰

'Een bekende uitspraak van de moderne hermeneut Gadamer is dat 'het verstaan behoort tot de zin van datgene wat verstaan wordt'. Hiermee is de kern van diens filosofische hermeneutiek aangegeven.

Het Woord zou in deze visie pas levend worden vanuit onze creatieve verwerking ervan, waarbij onze eigen inbreng niet onderdoet voor die van de tekst. Daarmee is om met dr. G. van Ek te spreken hermeneutisch de sprong gemaakt van 'reproductie' van betekenis naar 'productie' van betekenis.³¹

5.4 Hermeneutische gevaren

5.4.1 Het gevaar van eenzijdigheid

Het is met name dr. H.W. de Krijff die (in de literatuur) een scherpe analyse geeft van de verschillende hermeneutische benaderingen. Hij waarschuwt tegen het loskoppelen van de verschillende benaderingen. Bij bijbeluitleg heb je te maken met én de auteur én de tekst én de lezer. 'Bij het verstaan en interpreteren van de Schrift moeten we voortdurend rekening houden met zowel historische, alsook taalkundig-literaire en cultureel-contextuele factoren', aldus De Krijff.

'Als men de boodschap losmaakt van de historische basis, dan wordt de Bijbel literatuur. Dan wordt de Bijbel bij wijze van spreken een meesterlijke roman, een meeslepend verhaal, fiction. Als men doorschiet in één richting vervalt men in fatale eenzijdigheid. Zo hanteert de rationalistische orthodoxie van de 17e eeuw de Bijbel als een 'encyclopedische informatiebron', waarmee ze het historische bericht als het ware loswrikt uit het predikings-kader van de Bijbel. Het gevolg is dat zij een dorre, kille en soms bizarre beeldvorming van de geschiedenis overhoudt, waardoor ze bijna onvermijdelijk de behoefte aan mystiek-allegorische uitlegging oproept'.

De Krijff concludeert dat heel de geschiedenis van de Bijbelse hermeneutiek demonstreert dat de Bijbel niet echt voor ons opengaat wanneer er één van beide polen niet genoeg aandacht krijgt. In de praktijk van het uitleggen van de bijbel wordt maar al te vaak hetzij de geschiedenis, hetzij de boodschap prijsgegeven. De Krijff betreurt dat, en ziet in dit schip op het strand een baken in zee.³²

5.4.2 Het gevaar van de 'nieuwe hermeneutiek'

Het is in de nieuwe hermeneutiek, of anders gezegd in de hermeneutiek van vandaag een tendens om niet langer uit te gaan van de tekst en de te achterhalen objectieve meaning, de oorspronkelijke betekenis van de tekst (vergelijk 5.2), maar zich vooral te richten op de relatie tussen tekst en lezer, die dan niet meer dan een subjectieve significance, een voor deze lezer hier en nu geldende betekenis, aan het licht kan brengen.

Objectiviteit in dit proces van interpreteren wordt dan niet mogelijk geacht, zelfs niet als een theoloog in zijn exegese zo dicht mogelijk bij de tekst probeert te blijven en oprecht de oorspronkelijke bedoeling

²⁹ H.G.L. Peels, 'Ontwikkelingen in Bijbelse hermeneutiek' in Theologia, Reformata, juni 1997, p. 72-95

³⁰ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, Zoetermeer, 2012, p. 29

³¹ G. van Ek in G. C. den Hertog en C. van der Kooi (red.), *Tussen leer en lezen*, p. 60.

³² H.W. de Krijff, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de Bijbelse hermeneutiek*, Kampen, 1980, p. 61, 62, 161-169

wil ontdekken. De Bijbeltekst bevindt zich daarvoor op te grote cultuur- en tijdsafstand van de lezer. En de lezer wordt te zeer beïnvloed door zijn achtergrond, zijn vooronderstellingen en wensen ofwel denkkader ('symbolisch universum'), bij het lezen van de tekst. Kortom, elk appèl op wat de Bijbel zegt, is niet meer dan een appèl op een bepaalde interpretatie van de Bijbel.³³

dr. J. Hoek wijst hier op het gevaar dat teksten vanuit deze optiek net zolang kunnen worden 'gemasseerd' totdat ze het omgekeerde zeggen van wat er staat en alleen maar datgene bevestigen wat in het straatje van de lezer van pas komt. Daarmee worden we aan onze eigen willekeur of vrijblijvendheid overgelaten en wordt het unieke gezag van de Schrift losgelaten. Men kan dan met de Bijbel alle kanten op en het beroep op de Schrift wordt een wassen neus. De Schrift zou dan alleen nog gezag hebben voor zover de daarin geboekstaafde ervaringen resoneren in de ervaringswereld van de huidige lezer. Moeten we hier niet alarm slaan en met Maarten Luther zeggen: 'het Woord, dat zult gij laten staan!?'³⁴

Prof. dr. J. van Bruggen heeft hierbij het beeld van de toverstaf gebruikt: de hermeneutiek als toverstaf om het dode Woord tot nieuw leven te wekken.³⁵

5.4.3 Het gevaar van een eigen 'ideologische leesbril'

Iedere christen leest de Bijbel door zijn eigen 'bril' c.q. referentiekader. De uitleg van de Bijbel wordt onvermijdelijk mede gekleurd en gestempeld door onze eigen vooronderstelling en die hangt weer samen met onze opvoeding, de opleiding die we genoten hebben, de gemeenschap van lezers waartoe we behoren, onze culturele context etc, etc. Er heeft dus onvermijdelijk een wisselwerking plaats tussen de tekst die tot ons komt en het interpretatieve systeem dat wij als lezers al dan niet bewust en beredeneerd hanteren. Dat betekent dat er dus geen 'Bijbelgetrouwheid' bestaat in de zin van puur objectieve omgang met de Schrift. Elk beroep op de Schrift hangt op een of andere wijze samen met de rasters en de kaders van degene die dat beroep doet. Thomas van Aquino (1225-1274) zei al: 'Wat iemand leest, leest hij met eigen ogen'. Je eigen ogen zijn je eigen leesbril. Met als gevolg dat één en dezelfde tekst op vele verschillende manieren geduid en gewaardeerd blijkt te worden.³⁶

Zo kiest, volgens dr. A.W. Zwiep, de Calvinist ervoor om alles in termen van individuele uitverkiezing te interpreteren, de Arminiaan om dat vooral niet te doen, de bevrijdingstheoloog voor primaat van context, de fundamentalist voor de letterlijke tekst en de christelijke en Joodse exegeten hebben een nog weer andere lezing. Etc., etc. Zwiep: 'Als ideologie de overhand krijgt, is er van verstaan geen sprake meer.'³⁷

Drs. B. Reitsma schreef hierover onlangs een prikkelende column onder de titel 'Met de brillen bloot'.³⁸ Een eenvoudig beroep op een tekst ; 'kijk maar, het staat er toch!' , is dus niet het einde van het debat. Nee, dan begint het gesprek bij een open Bijbel pas goed. 'Lees jij ook wat ik hier lees? Staat er echt wat jij denkt dat er staat?' Christenen moeten zich bewust worden van al die leesbrillen en elkaar erop bevragen. 'Waarom lees je diezelfde Bijbel anders? En wat zie je dan? Mag ik even meekijken door jouw

³³ J. Hoek citeert in referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, Z. Miroslav Volf, uit: *After Our Likeness, The Church as the Image of the Trinity*, Grand Rapids 1998, p. 165 en James K.A. Smith, uit: *The Fall of Interpretation: Philosophical Foundations for a Creational Hermeneutic*, 2de ed., Grand Rapids 2012, p. 53, in Hoeks referaat p. 2,3

³⁴ J. Hoek, citaat uit referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 6

³⁵ J. Hoek citeert in referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014 J. van Bruggen, *Het lezen van de Bijbel - een inleiding*, Kampen 1987 en A. Noordegraaf, *Leesbril of toverstaf*, in Hoeks referaat p. 6

³⁶ J. Hoek, citaat uit referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 4

³⁷ A.W. Zwiep, *Tussen tekst en lezer 1*, 2012, p. 2-18

³⁸ Nederlands Dagblad, 10 februari 2014. Vgl. uitvoerig B. Wentsel, *Dogmatiek deel 2. De openbaring, het verbond en de apriori's*, Kampen 1982

bril?' Als dat gebeurt, ga je samen , met al de heiligen van alle tijden en plaatsen, (zie: Efeze 3:18), nog meer ontdekken hoe geweldig de drie-enige God en hoe rijk Zijn Woord is. Zijn liefde is zo groot en Zijn wijsheid zo diep, dat je alle leesbrillen van de christenen van alle tijden en plaatsen kunt gebruiken om er iets van te gaan proeven en verstaan. Wie naïef verklaart 'Ik lees het gewoon, onbevangen zoals het er staat', maakt zich te gemakkelijk af van de uitdaging om de Schriften naar hun wezenlijke bedoeling te verstaan.

Zo heeft dr. A. Noordegraaf indertijd gewezen op blinde vlekken bij gereformeerden die te wijten waren aan eigen a priori's, dus aan een gebrek aan inzicht in de beperkingen die de eigen leesbril met zich meebracht. Hij noemt daarbij onder andere het miskennen van Gods blijvende verkiezing van Israël, de milieuproblematiek, gerechtigheid jegens de armen, de plaats van de vrouw in de kerk en maatschappij.

39

5.5 Algemene leesprincipes in de gereformeerde hermeneutiek

5.5.1 Inleiding

Hoe kan gereformeerde hermeneutiek worden beschreven? Volgens C. Graafland beschikken we niet over een gereformeerde hermeneutiek, maar zijn we er voortdurend naar op zoek. 'Het is een zoektocht met een blijvende worsteling om onze eigen denkbeelden te stellen onder de kritiek van het Woord.'⁴⁰ Dr. J. Hoek geeft een aantal ijkpunten die voor de reformatorische lezer gelden:

5.5.2 De tekst heeft een objectieve betekenis

'In gereformeerde hermeneutiek staat de overtuiging voorop dat de Bijbeltekst een eigen onvervreembare betekenisinhoud heeft, los van de interpretaties van de lezers. Filosofen spreken van een realistische betekenis theorie. Daarmee wordt bedoeld dat een tekst één 'auteurs-intentionele' betekenis heeft, en dat het in principe mogelijk is deze te achterhalen. Er is een objectieve betekenis van de Bijbeltekst, de mening des Geestes, die wij vanuit een eerbiedige luisterhouding meer en meer leren verstaan en vervolgens ook leren vertolken en toepassen in onze eigen situatie.

De Reformatie was overtuigd van de helderheid of doorzichtigheid van de Schrift en formuleerde de regel dat de Schrift haar eigen uitlegster is. [...] De belijdenis van de helderheid of transparantie van de Schrift is een belangrijke richtingwijzer in de hermeneutische bezinning. Ons geloof in de betrouwbare God leidt tot het geloof in de helderheid en waarheid van de Schrift. [...] Wanneer het voluit om een geloofszaak gaat, mag daar ook spanning op staan. Dan is het begrijpelijk dat deze eigenschap van de Schrift niet zonder meer voor iedereen evident is. De helderheid van de Schrift is voor het geloof niet aanvechtbaar, maar intussen wel aangevochten. Juist in de bezinning rond heikele punten als homoseksualiteit en vrouw en ambt blijkt dit in de actuele situatie van onze kerken maar al te duidelijk. Ons begrip en verstaan van de Schrift is beperkt door het zondaar-zijn. Daarom is de verlichting door de Geest altijd weer nodig om te verstaan wat wij lezen. Dat is niet te wijten aan onhelderheid van de Schrift, zeker niet ten aanzien van de scopus, dat is de boodschap van het heil in Christus.

Het is van de grootste betekenis om de tweeheid van explicatie en applicatie, uitleg en toepassing, niet te reduceren tot een proces van verstaan, waarbij mijn eigen inbreng evenveel gewicht in de schaal zou

³⁹ A. Noordegraaf, *Leesbril of toverstaf. Over het verstaan en vertolken van de Bijbel*, Kampen, 1991, p. 58

⁴⁰ C. Graafland, 'Op zoek naar een gereformeerde hermeneutiek', *Kontekstueel* 1-1, 1986, p. 6 - 14

leggen als datgene wat mij van de andere kant wordt aangereikt. De waarheid moet ons aangezegd worden. Wij komen er niet zelf op, wanneer we maar een aanzet zouden krijgen. God reikt ons in Zijn openbaring de hand om ons uit de duisternis te bevrijden en tot Het Licht te brengen. Dat is principieel iets anders dan dat Hij ons een handje zou helpen bij onze eigen zoektocht naar waarheid.’⁴¹

5.5.3 ‘Sola Scriptura’

‘In gereformeerde hermeneutiek geldt het aloude adagium sola Scriptura. Door de Schrift alleen. Het gaat hier om een gouden grondregel die stelt dat de Bijbel voor zichzelf mag spreken.’⁴² De Schrift is een werkelijk ‘tegenover’ en mag nooit ingekapseld worden binnen een nog zo eerbiedwaardige confessionele traditie. Evenmin mag de Schrift onderworpen worden aan allerlei filters vanuit een eigentijds levensbesef en allerlei actuele ontwikkelingen in denken en moraal. De Schrift staat op eenzame hoogte als het gaat over wat voor leer en leven, voor dogmatiek en ethiek, autoritief, gezaghebbend is.⁴³

Het blijft een essentiële bouwsteen bij gereformeerd zicht op hermeneutiek, omdat alle theologische, dogmatische of ethische reflectie zich met het Woord van God heeft te verstaan. De kerkhervormer Calvijn (1509 - 1564) en de gereformeerde orthodoxie hebben in de Heilige Schrift de stem van de sprekende God zelf vernomen. Men geloofde de Schrift als Gods eigen Woord in heel eigenlijke zin. Dit gezaghebbende Woord vraagt van ons gelovige aanvaarding in gehoorzaamheid. Dit belijdt ook Guido de Bres met andere woorden in de Nederlandse geloofsbelijdenis in artikel 7 van de NGB.’⁴⁴

De gelovige luistert naar ‘his Master’s voice’. Door deze geestelijke lading en spirituele kracht van het oorspronkelijke gereformeerde Schriftgeloof is de kerk bewaard bij haar bevindelijke omgang met de Schrift. Waarom zouden we ook vandaag in het geloofsleven niet nog steeds zó de Bijbel lezen? Het is zoals B. Kamphuis zegt: ‘Als je de Bijbel hoort, dan mag je zeggen: ‘Zo spreekt de Heere’. Dat is het hart van ons schriftgeloof.’⁴⁵

Nu wordt wel kritisch opgemerkt dat het sola Scriptura vaak wordt gehanteerd om te verhullen dat we als bijbellezers onze eigen leesbril meebrengen.⁴⁶

Hoek wil niet ontkennen dat er op deze wijze dikwijls misbruik is gemaakt van het sola Scriptura. ‘Dit misbruik heft echter het rechte gebruik niet op. Of is het te simpel om ook vandaag nog, bijvoorbeeld met de reformatoren, tegenover Rome of tegenover allerlei vormen van vrijzinnige theologie te zeggen: ‘Kijk eens wat daar staat! Gehoorzaam de Schrift!’? Hoek: ‘Naar mijn overtuiging is dit nog altijd mogelijk, als we het inderdaad maar niet simplificerend doen. Het sola Scriptura fungeert in gereformeerde Bijbelwetenschap op een gezonde manier als richtingwijzer, terwijl ondertussen onbekommerd voor een theologisch profileren van de tekst van de Bijbel gebruik wordt gemaakt van vergelijking met buiten Bijbelse data en godsdiensthistorische gegevens.’⁴⁷

5.5.4 ‘Tota Scriptura’

⁴¹ J. Hoek, Vergelijk referaat over ‘Gereformeerde hermeneutiek’, gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 7-8

⁴² J. Hoek uit: E. Peels e.a., ‘Gereformeerde Bijbelwetenschap en Bijbelse hermeneutiek’, ‘Nieuwe en oude dingen. Schatgraven in de Schrift’, Barneveld, 2013, p. 243-255, 252

⁴³ J. Hoek uit: C. Graafland, ‘Gereformeerde theologie in een proces van ontwikkeling en aanpassing’, *de Waarheidsvriend*, 1992, nrs. 36, 37, 38

⁴⁴ Guido de Bres, *Nederlandse geloofsbelijdenis, Doornik, 1561, artikel 7*

⁴⁵ J. Hoek uit: B. Kamphuis, ‘Uit de hemel of uit de mensen?’, *De Reformatie*, p. 69, 151

⁴⁶ Vergelijk ook: dr. M. Wisse in discussie met dr. M. Klaassen, *Nederlands Dagblad*, 14 en 17 september 2013 en *Reformatisch Dagblad*, 13, 15 en 18 januari 2014 en de reactie van dr. A. Huijgen, 24 januari 2014

⁴⁷ J. Hoek, referaat over ‘Gereformeerde hermeneutiek’, gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 8

'Het eigene van een gereformeerde hermeneutiek bestaat verder in de verbinding van sola Scriptura met tota Scriptura. Het gaat om alléén de Schrift, maar ook om héél de Schrift. De Schrift moet in al haar verbanden tot gelding komen, waarbij bijvoorbeeld het Oude Testament evenzeer stem krijgt als het Nieuwe Testament. We hebben door de voortgang van de Bijbelwetenschap steeds meer oog gekregen voor de variatie en veelvormigheid in het getuigenis van de Schrift. Het gevaar bestaat altijd weer dat we uit het koor van stemmen dat in de canon weerklinkt, alleen nog maar die horen die ons vanuit onze traditie vertrouwd in de oren klinken. We staan voor de uitdaging om *al* die stemmen te laten doorklinken in ons geloofsgetuigenis. Hiermee samen hangt het zicht op de ene heilsgeschiedenis van God door de vele eeuwen heen. Alles maakt deel uit van de ene lijn die God trekt van schepping naar voleinding. Ieder tekstgegeven moet in verband worden gebracht met het kloppende hart van Gods openbaring, Zijn koninkrijk in Christus.'⁴⁸

5.5.5 Contextgericht

'Gereformeerde hermeneutiek is contextgericht. Zij ziet het als roeping verbindingen te leggen tussen de overgeleverde gereformeerde traditie en de eigentijdse ervaring. Daarbij mag Gods openbaring, zoals gezegd, niet worden uitgeleverd aan de menselijke ervaring, maar moet die ervaring wel uiterst serieus genomen worden. Hier is openheid voor nieuwe ontdekkingen en toepassingen. De Geest is bij de tijd en schrijft wegen in de tijd.

Dat betekent dan ook dat het Woord helderheid kan verschaffen bij nieuwe vragen en in onbekende situaties. De helderheid van de Schrift is niet de helderheid van een handreiking met pasklare antwoorden en recepten. Zij betekent wél dat we fiducia mogen hebben in de blijvende actualiteit van het Woord. Naar mijn overtuiging ligt er een rijkdom en diepte in het gegeven Woord die de potentie in zich draagt voortdurend geactualiseerd te worden, juist daar waar gelovigen in afhankelijkheid van de Geest en met het oog op hun specifieke situatie de Schriften openen. De nieuw ontdekte betekenissen worden dan aan het Woord ontleend.

Hier wordt het uiteraard spannend. Het kan niet anders of voortgaande studie zal telkens voor nieuwe vragen stellen. Die vragen en verlegenheden behoeft niemand te verdoezelen of weg te moffelen. Het is beter een vurig gesprek te houden dan een ondergrondse veenbrand te laten voortwoekeren. 'Als je zegt dat er vandaag geen vragen meer zijn rond Schrift en confessie, houd je elkaar voor de gek. Dan dreigen reële gevaren ook niet meer aan de orde te komen. Je wiegt elkaar in slaap. Dat kan zich gaan wreken, want er liggen serieuze vragen.'⁴⁹

5.5.6 De afhankelijkheid van de Heilige Geest

Juist in de gereformeerde hermeneutiek wordt de afhankelijkheid van de Heilige Geest benadrukt. Woord en Geest kunnen niet van elkaar gescheiden worden. 'De Bijbel moet biddend gelezen worden, uitzierend naar de verlichting door de Heilige Geest. Dat gebed staat niet in een concurrentieverhouding

⁴⁸ J. Hoek, referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 9

⁴⁹ J. Hoek, referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 10

tot alle exegetische inspanning en hermeneutische doordenking. Uiteindelijk zoeken we de klaarheid van Handelingen 15:28; 'Want het heeft de Heilige Geest en ons goed gedacht...' ⁵⁰

5.6 Specifieke benaderingen in reformatorische kring

5.6.1 Inleiding

Naast of liever gezegd binnen de algemene leesprincipes in de gereformeerde hermeneutiek zijn er ook meer specifieke benaderingen te onderscheiden. Het zijn benaderingen die vaak op hun geheel eigen wijze worden toegepast, als het gaat om het lezen, begrijpen en toepassen van Bijbelteksten.

In de reformatorische gezindte zien we deze benaderingen vaak duidelijk terug in de prediking van het Woord. In de uitwerking van deze benaderingen wordt voornamelijk gebruik gemaakt van eigen aantekeningen gemaakt tijdens de colleges Hermeneutiek. ⁵¹

5.6.2 De allegorische en typologische benadering

Men zoekt in deze benadering vanuit de historische tekst naar een geestelijke betekenis en bedoeling. Personen of gebeurtenis worden geestelijk geduid. Deze benadering ontwikkelde zich al in de vroege kerkgeschiedenis. (Orgines (185-254) wordt wel de vader van de allegorese genoemd.)

Je ziet in deze benadering ook veel typologieën van Christus. Zo wordt bijvoorbeeld in de geschiedenis van Jozef steeds een verbinding gezocht met Christus.

5.6.3 De letterlijke of heilshistorische benadering

Men plaatst in de benadering historische feiten zoveel als kan in de heilsgeschiedenis, de weg die God met Zijn volk gaat. Men verklaart de Bijbel daarom zoveel als kan letterlijk. Zo worden bijvoorbeeld beelden uit Daniël en Openbaringen vooral letterlijk verstaan.

5.6.4 De reformatorische en christocentrische benadering

Het al genoemde Sola Scriptura is het befaamde motto van de Reformatie. Niet de kerk bepaalt hoe we de Bijbel moeten verstaan, maar de Bijbel is zelf zijn eigen vertolker. De Schrift verklaart de Schrift. Luther sprak in dit verband over het kloppen op de tekst.

Wat ook duidelijk wordt gezien bij de reformatoren (en met name bij Luther) is de christocentrische benadering. De Christus der Schriften. De Bijbel wordt recht verstaan als het op Christus betrekking heeft. (Dit raakt in zeker opzicht ook de typologische benadering.)

5.6.5 De geestelijk-bevindelijke benadering

De Bijbel wordt vooral beschouwd als een bron van geestelijk voedsel en persoonlijke onderwijzing. Deze bevindelijke benadering vind haar oorsprong in het Piëtisme (afgeleid van vroomheid). Binnen deze stroming legde men vooral de nadruk op eigen ervaring met de Heere, eigen beleving van het geloof.

⁵⁰ J. Hoek, citaat uit referaat over 'Gereformeerde hermeneutiek', gehouden voor de COGG te Putten, op 10 april 2014, p. 12

⁵¹ Bewerking op mijn aantekeningen lessen Hermeneutiek, Janneke Burger-Niemeijer voltijd/ deeltijd module: K33MG3TV, Cursusjaar: 2 en 3 - Periode: 3, 2012-2013

De aandacht voor de waarheidsvraag in de hermeneutiek als ook andere wetenschappelijke en sociale vragen werden naar de achtergrond gedrongen. Het ging om de persoonlijke zegen en de persoonlijke geestelijke opbouw.

Deze stroming is tot op vandaag van invloed in reformatorisch denken. Subjectieve gevoelens en ervaringen zijn soms belangrijker dan de objectieve waarheidsvraag. Je moet de tekst voelen. (Schleiermacher)

5.7 Gereformeerd reformatorische leesregels

5.7.1 Inleiding

De leesregels in deze paragraaf zijn een bewerking van de leesregels van dr. H.G.L. Peels ⁵² en dr. A. Romkes. ⁵³ Ze sluiten goed aan bij de uitgangspunten in paragraaf 5 en 6 van dit hoofdstuk.

5.7.2 Zie de Bijbel als het Woord van God

Dit vraagt van de lezer een verwachtingsvolle luisterhouding. 'Spreek Heere, want uw knecht hoort'. God openbaart in de Schrift uiteindelijk Zichzelf. Als we de Bijbel het 'Woord van God' noemen, dan is lezen daarin een gesprek hebben met God.

5.7.3 Bid om de verlichting door de Heilige Geest

De lezer is afhankelijk van de verlichting door Gods Geest om door te kunnen dringen tot de zin van Gods Woord, want, schrijft Paulus in 1 Korinthe 2: 14a: 'De natuurlijke mens verstaat niet de dingen die van de Geest van God zijn'. Het is de Heilige Geest Die overtuigt van de waarheid en het gezag van de Schrift. Het is dus niet vanzelfsprekend dat we begrijpen wat we lezen. En als het inzicht doorbreekt is dat niet te danken aan onze scherpzinnigheid, maar aan het werk van de Heilige Geest.

5.7.4 Houd de bedoeling van de Bijbel in het oog

Dat wil zeggen, we moeten eruit leren wie God is en hoe Hij wil dat wij zullen leven. De Bijbel bepaalt wel de richting van ons leven, maar heeft niet de pretentie voor elk probleem een instant oplossing te bieden of op alle terreinen des levens het laatste woord te spreken. (Vergelijk 4.6)

5.7.5 Lees een tekst in zijn verband

De tekst moet niet geïsoleerd worden, maar worden vergeleken met andere Schriftplaatsen. De bedoeling van iemands woorden wordt pas echt duidelijk als we weten in welk verband ze gezegd zijn. De eigen klank en toonsoort van de tekst verstaat men pas goed door te letten op de plaats ervan in het orkest van de gehele Bijbelse boodschap. Een geïsoleerde tekst kan namelijk heel duidelijk anders uitgelegd worden dan hij in het verband is bedoeld.

⁵² H.G.L. Peels, *'Geground Geloof'*, Hoofdstuk 2, *'Het Woord is leven – Over de Heilige Schrift'*, Zoetermeer, 1996, p. 81-86

⁵³ A. Romkes, *'Bijbellezen, de moeite waard'*, 2001, p. 29-38

Juist in het recht doen aan de nabije, wijdere en canonieke context valt de harmonie van het geheel van Genesis tot en met Openbaring op.

5.7.6 Maak onderscheid tussen hart en omtrek

Niet alles in de Bijbel ligt op hetzelfde niveau en is van hetzelfde gewicht. Het hart of de scopus van de Schrift ligt in de komst van het Koninkrijk en de openbaring van God in Jezus Christus tot heil van de wereld. (Vergelijk Johannes. 3:16). Historische of culturele beschrijvingen en geslachtsregistraties, etc., daarentegen zijn vaak meer illustratief en vormen in meer of mindere mate de omtrek van de Schrift. Het hart en de omtrek zijn met elkaar verbonden; de harteklop is tot in de omtrek voelbaar. Van belang is dat we de Schrift lezen vanuit het hart naar de omtrek en niet andersom.

5.7.7 Let op de culturele en historische achtergrond

Wie de Bijbel dan ook wil verstaan zal recht moeten doen aan de culturele, politieke en of historische achtergronden in de geschiedenis van de Bijbel. Hoe zouden we bijvoorbeeld Nahum kunnen begrijpen zonder de achtergrond van de machtsontplooiing van het Nieuw-Assyrische wereldrijk in de 7^e eeuw voor Christus?

Kennis van de cultuur, de opvattingen en gebruiken van de tijd van de bijbelschrijvers is nodig om hun bedoeling goed in te kunnen voelen. Waarom waren de discipelen verbaasd, toen ze de Heere Jezus met de Samaritaanse vrouw zagen praten (Johannes 4:27)? en hoe wisten Petrus en Johannes wélke man met een waterkruik ze moesten volgen (Lukas 22:10)?

5.7.8 Lees de Bijbel in heilshistorisch perspectief

Hebreeën 1:1 reikt de sleutel aan in het verstaan van de Schrift: 'God, voortijds veelmaal en op velerlei wijze, tot de vaderen gesproken hebbende door de profeten, heeft in deze laatste dagen tot ons gesproken door Zijn Zoon.' God heeft niet alles in één keer geopenbaard.

Calvijn verwoordt het aldus: 'In de beginne, toen de eerste belofte der zaligheid aan Adam gegeven was, zijn er als het ware slechts kleine vonkjes zichtbaar geweest; daarna zijn die toegenomen en begon zich een groter luister van licht te vertonen, dat vervolgens meer en meer tevoorschijn is gekomen en zijn glans al breder heeft uitgebreid, totdat eindelijk, nadat alle wolken verdreven waren, Christus, de Zon der gerechtigheid, de ganse wereld verlicht heeft.'⁵⁴

Zo verloor met de komst van Christus de tempeldienst zijn betekenis en waren de offerwetten niet meer nodig. Niet zozeer omdat ze 'ontbonden' of ongeldig verklaard zijn of omdat ze bij nader inzien toch niet juist waren, maar omdat ze zijn 'vervuld' (Mattheüs 5:17).

De heilsgeschiedenis kan niet 'waar' zijn zonder dat een en ander 'echt gebeurd' is. Omgekeerd is het weinig zinvol om te geloven dat wat in de Bijbel staat echt gebeurd is als je je van de bedoeling ervan verder niets aantrekt.

5.7.9 Lees de Bijbel vanuit het centrum: Jezus Christus

⁵⁴ J. Calvijn, Institutie, deel II, hoofdstuk X, 20; vergelijk ook: HC vr./antw. 19 en NBG art. 25

Uiteindelijk gaat het allemaal om Hem. De Bijbel lezen zonder de Heere Jezus te zien is als zitten in een auto zonder contactsleutel. Was Luther het niet die zei dat we op iedere bladzijde de Christus kunnen lezen?

5.7.10 Let op literaire vormen en genres

In de vroege kerkgeschiedenis wijst Augustinus al op het belang van het onderscheid in literaire genres en het recht doen aan de historische context en wat de auteur zelf bedoelde.

Door de diverse auteurs kent de Bijbel een grote rijkdom aan literaire vormen en tekstsoorten. Om recht te doen aan de auteursintenties vraagt elk tekstsoort een eigen specifieke benadering. Een prikkelende spreuk laat zich immers niet lezen als een wetstekst, een geschiedenisverhaal niet als een lofpsalm en een evangelie niet als een apocalyp.

5.7.11 Lees de Bijbel samen

We hebben elkaar nodig om tot een goed inzicht te komen. We belijden ons geloof in gemeenschap met de Kerk van alle tijden en alle plaatsen. Want waar twee of drie vergaderd zijn, daar ben Ik in het midden (zie Mattheus 18:20).

Hoofdstuk 6

Welke invloed heeft de leescultuur op het Bijbellezende?

6.1 Inleiding

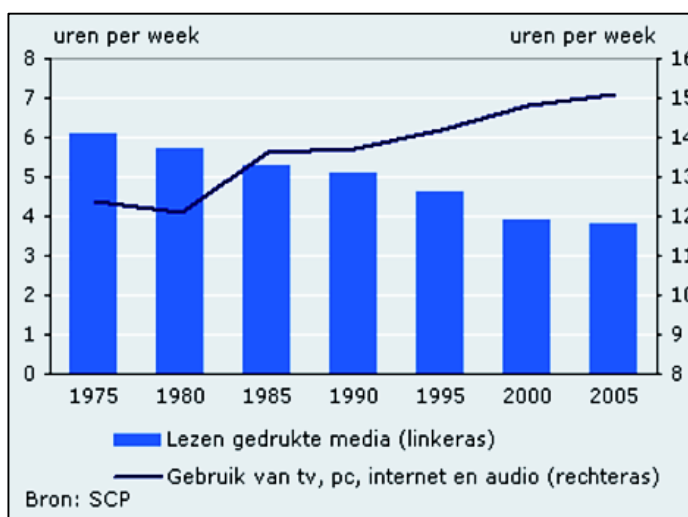
Het lezen van de Bijbel staat natuurlijk niet op zichzelf; het al dan niet lezen, in dit geval de Bijbel, staat onder invloed van de leescultuur anno 2014. Willen we richting geven aan het lezen (en ook het begrijpen) van de Bijbel, dan zullen we onderzoek moeten doen naar de leescultuur, de leesmanier, het leesgedrag en de gevolgen met betrekking op het lezen van de Bijbel. Dit hoofdstuk gaat hierover, met vooral een toespitsing op de jongeren in het vmbo.

6.2 De leescultuur

Nederlanders lezen in het algemeen steeds minder. Las in 1990 de gemiddelde inwoner van Nederland nog ongeveer 5 uur per week in boeken, kranten en tijdschriften. In 2008 was dat gedaald naar minder dan 3 uur per week. Waarbij genoemd moet worden dat de 60-plussers zes keer zoveel lezen als jongeren tussen 10 en 19 jaar, die gemiddeld zo'n twaalf minuten per dag lezen!

De zogenoemde 'ontlezing' wordt volgens CBS vooral veroorzaakt door het steeds toenemende gebruik van internet en televisie. (Meer dan 15 uur per week besteedt de gemiddelde Nederlander aan internetten en/ of televisiekijken.)⁵⁵

Volgens W. Meeus is de afname van lezen onder andere een gevolg van de verandering van de assumptie in de periode 1950-1990 die ertoe geleid zou hebben dat jongeren tegenwoordig minder vrije tijd hebben dan vroeger en daardoor minder lezen. 'Dit gegeven wordt nog eens versterkt door de steeds toenemende tijdsbesteding aan televisie, computer en meer activiteiten buitenshuis ondernemen', aldus Meeus.⁵⁶

6.3 Gevolgen

Evident is dat minder lezen gevolgen heeft voor de leesvaardigheid en het tekstbegrip. 'Uit onderzoek van onder andere de Nederlandse Inspectie van het Onderwijs (2000), Hacquebord et al. (2004), Heesters et al. (2007), de Nederlandse Taalunie (2008) en Van den Broek (2010), blijkt dat veel leerlingen in het primair onderwijs onvoldoende begrijpend kunnen lezen en daardoor in het voortgezet onderwijs onvoldoende in staat zijn teksten zelfstandig en met begrip te lezen. De aard van de problematiek is niet altijd eenduidig. Een deel van de leerlingen beschikt over een geringe achtergrondkennis en woordenschat, een ander deel van de leerlingen heeft moeite met het zelf sturen van het leesproces door

⁵⁵ Vergelijk: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) 'Boekhandels verkopen meer, Nederlander leest minder', Den Haag, 17 maart 2008

⁵⁶ W. Meeus, 'Ontwikkeling en leesgedrag in de adolescentie', in: 'Lezen en leesgedrag van adolescent en jongvolwassenen', D. Schram en C. Stalpers (red.), Stichting Lezen, Delft, 2002, p. 27-36

het foutief toepassen van de strategieën, en weer andere leerlingen vinden het lastig om tijdens het lezen relevante achtergrondkennis op te halen uit het geheugen.’⁵⁷

Volgens het internationale onderzoek ‘Pirls’ behoort Nederland tot de weinige landen waar ook de leesprestaties sinds 2001 significant zijn verslechterd. Voor wat betreft de leesvaardigheid verliezen Nederlandse scholieren al jaren terrein ten opzichte van leeftijdsgenootjes in andere landen. Nederlandse scholieren presteren vooral minder goed op de cognitief complexere taken. Zo behalen ze op het gebied van interpreteren, integreren en evalueren van teksten duidelijk veel lagere scores dan Europese leeftijdgenoten. Zo slaagt in groep 8 van de basisschool slechts de helft van de leerlingen voor het onderdeel ‘interpreteren van tekst’, tegen een streefcijfer van 70 á 75 %.⁵⁸

Ontlezing heeft volgens S. Mol zelfs gevolgen voor de intelligentie. Zij stelt dat lezen de cognitie beïnvloedt en dat het lezen van boeken leidt tot meer schoolsucces en hogere intelligentie.⁵⁹

6.4 De manier waarop jongeren lezen

T. Vaessens, hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Universiteit in Amsterdam, constateert in de bundel ‘Leescultuur onder vuur’ dat zijn studenten ‘rommelig’ lezen, zonder geduld. ‘De leescultuur zoals we die sinds het einde van de achttiende eeuw kennen, heeft zodanig onder vuur gelegen dat ze er eigenlijk niet meer is. Studenten van nu lezen vooral fragmenten. Deze fragmenten verbinden ze zelf tot een eigen tekst; al knippend en plakkend uit veel verschillende (soorten) bronnen zijn jonge lezers van nu graag zélf de auteur van de tekst die ze lezen. [...] Mijn studenten zijn meesters van de dialogische tekst.’ Jongeren worden dagelijks overspoeld met informatie via Twitter, Facebook, blogs, email, etc. Blijpjes op de Smart-Phone vertellen hen wanneer er zich weer iets nieuws aandient. Zo grasduinen de jongeren hun kennis bij elkaar. Snel, vluchtig en scannend lezen is dan ook de manier van lezen geworden.

Snel lezen is een noodzakelijk instrument om onderscheid te maken tussen wat om aandacht vraagt en wat je rustig kunt laten liggen. Het is de manier om uit te maken wát je gaat lezen. 90 % van wat we dagelijks aan tekst tegenkomen heeft geen of weinig invloed op ons leven. Scannen is een hulpmiddel om die andere 10 % op het spoor te komen.

Maar, schrijft T. Reinke, in zijn boek ‘Lees’: ‘We moeten bedenken dat het scannen van een tekst nog geen lezen is [...] Helaas is voor veel mensen de scanmethode de standaardmethode geworden voor iedere tekst, ook van die 10 %. Het lukt hen niet meer om na het scannen alsnog de focus te vinden. Dit is een groot probleem dat schade toebrengt.’⁶⁰

6.5 Wat betekent dit voor het Bijbellesen?

Reinke schrijft: ‘Ik ben bang dat veel christelijke lezers teksten weinig anders lezen dan de seculiere lezers, namelijk als een middel van informatieoverdracht.’ Maar zo kunnen we de Bijbel echter niet lezen. Als het Bijbellesen als doel heeft gemeenschap met God te hebben, dan is de taal van de Bijbel meer dan een ‘vergaarbak’ van informatie. De taal en tekst van de Bijbel is bedoeld om de stem van God te horen

⁵⁷ T. de With (red.), *‘Literatuurstudie naar de kenmerken en leraarvaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO’*, CPS Onderwijsontwikkeling en advies, in opdracht van het ministerie van OCW, Amersfoort, 2013, p.5

⁵⁸ Internet: www.expertisecentrumnederlands.nl/projecten/pirls/pirls-internationaal-onderzoek-leesprestaties-9-en-10-jarigen/ 28 januari, 2014

⁵⁹ S. E. Mol, *‘To Read or Not to Read’*, proefschrift, Leiden, 2010

⁶⁰ C. Verboom, ‘Lezen’, *Bijlage Reformatorisch Dagblad*, 24 mei 2014, p.2,17 (Dit is vooral een uitwerking op het boek van T. Reinke, ‘Lees’, Heerenveen, 2011)

en met onze volle aandacht bij Hem te zijn. Als wij bijvoorbeeld lezen dat God heerlijk en alle aanbidding waardig is, dan hebben we tijd nodig om in onze drukke levens ook werkelijk tot die aanbidding te komen en te smaken en proeven dat de Heere goed is (n.a.v. Psalm 34:8).'

Reinke vraagt dan ook aandacht voor 'slow reading', om langzaam en meditatief te lezen. Langzaam lezen bakent een stuk tijd af. Met scannen kan dat niet. Een zin is dan wel even in je gedachten, maar dringt niet door tot in de gevoelens.

'De Schrift', schrijft Reinke, 'is een feestmaal voor de ziel. Als je de Bijbel scannend leest, is het alsof je slechts langs dat opgediende feestmaal heen loopt. Je raakt geestelijk ondervoed, hoewel je het voedsel vlak voor je hebt staan. Dat maakt je ook gevoelig voor vijandige golven en stromen die door de cultuur heen trekken. Maar een christen die een geduldige lezer is geworden, ontvangt de diepe vreugde van de Heere in het zien van de glorie van Jezus Christus. Dat is de vervulling van Gods doel met lezen.'⁶¹

6.6 Belangrijke aspecten bij lezen voor de vmbo'er

N. de Vries heeft in opdracht van Stichting Lezen in 2007 alle onderzoeken op het gebied van lezen en leesbevordering geïnventariseerd en geanalyseerd. In dat rapport, onder de naam 'Lezen we nog?'⁶² In deze paragraaf richt ik me op de belangrijkste conclusies van verschillende onderzoekers uit dit rapport, om de vmbo'er en zijn leesgedrag scherper in beeld te krijgen.

Vermoeiend

Zo heeft, om te beginnen, Tellegen en Lampe een aantal aspecten van het leesgedrag van de vmbo'er in kaart gebracht: leesmotivatie, leesaandacht, leesbeleving (emotioneel en verbeeldend) en informele leerprocessen. De belangrijkste conclusie die zij trekken is dat vmbo'ers lezen op zichzelf genomen, lezen vooral als een vermoeiende bezigheid ervaren. Dit is volgens de onderzoekers te wijten aan een gebrek aan leeservaring.⁶³

Beperkt narratief competent

Een ander onderzoek dat zich eveneens specifiek richt op het lezen in het vmbo is dat van Schram. Eerste- en tweedejaars vmbo'ers werden in dit onderzoek getoetst op hun narratieve competenties. De conclusie van Schram daaruit is dat de narratieve competentie (het betekenis geven aan verhalen) wel toeneemt met leeftijd, en dus met leef- en leeservaring, maar dat deze nog altijd betrekkelijk gering is.⁶⁴

Emotionele betrokkenheid

Het derde onderzoek dat ik tenslotte wil noemen is het onderzoek van Guldemon. Zij richt zich vooral op het verband tussen leesplezier en identificatiemogelijkheden bij 14-jarige vmbo'ers in Nederland en bso/ tso-leerlingen in Vlaanderen (vergelijkbaar met vmbo in Nederland). Haar resultaten laten zien dat leerlingen in het beroepsonderwijs zich emotioneel betrokken moeten voelen bij een tekst om die tekst te kunnen waarderen. Deze emoties kunnen zowel door personages als door een situatie worden opgeroepen. Referentiele verwijzingen zijn met name van belang als er in het verhaal sprake is van een

⁶¹ C. Verboom, 'Lezen', Bijlage Reformatorisch Dagblad, 24 mei 2014, p.2,17 (Dit is vooral een uitwerking op het boek van T. Reinke, 'Lees', Heerenveen, 2011)

⁶² N. de Vries, 'Lezen we nog?', een inventarisatierapport van onderzoeken op het gebied van lezen en leesbevordering in opdracht van Stichting Lezen, Amsterdam, 2007, p. 19, 20

⁶³ S. Tellegen en M. Lampe, 'Leesgedrag van vmbo leerlingen', een profielschets, Stichting Lezen, Amsterdam, 2000

⁶⁴ D. Schram en C. Stalpers (red.), 'Lezen en leesgedrag van adolescent en jongvolwassenen', Stichting Lezen reeks 5, Delft, 2002, p. 85-103

bepaald gedrag van personages dat emoties oproept. Leerlingen toetsen dat gedrag dan aan hun eigen referentiekader op het gebied van waarden en normen.⁶⁵

Hoofdstuk 7

Hoe kan didactisch verantwoord worden onderwezen in lees- en tekstbegrip?

7.1 Inleiding

Om een didactisch verantwoorde handreiking te kunnen doen inzake het leren lezen en begrijpen van de teksten, in dit geval Bijbelteksten, is het nodig op zoek te gaan naar didactische aandachtspunten die bij het lezen van teksten belangrijk zijn. In dit hoofdstuk wordt dat onderzocht vanuit de literatuur en vanuit recente onderzoeken.

Vervolgens en tenslotte wordt er in dit hoofdstuk gezocht naar didactische werkvormen die lees- en tekstbegrip in het algemeen, maar mijns inziens ook het Bijbellezen, positief kunnen versterken.

⁶⁵ I. Guldmond, 'Emotionele betrokkenheid bij jeugd-literaire teksten', een verkennend onderzoek naar het verband tussen leesplezier en identificatiemogelijkheden bij veertienjarigen in het beroepsonderwijs in Nederland en Vlaanderen, Stichting Lezen, Amsterdam, 2003

7.2 Korte begripsbepaling

'Lezen met begrip' ook wel 'begrijpend lezen' genoemd, is het toekennen van betekenis aan geschreven taal en het vastleggen van de bedoeling van de woorden. Dat is een actief en complex proces waarbij zaken als eigen achtergrond en voorkennis, voldoende woordenschat, een goed functionerend werkgeheugen, een juist gebruik van leesstrategieën en een actieve betrokkenheid van essentieel belang zijn.

Begrijpend lezen is dus meer dan het vlot en vloeiend oplezen van woorden. Tijdens het begrijpend lezen moet de leerling zien wat belangrijk is in de tekst, delen van de tekst interpreteren, de informatie onthouden, koppelen aan de eigen kennis en voortdurend nagaan of de tekst nog duidelijk is.

Daarom spelen in de leestheorie spelen zowel de leestechiek als het leesbegrip een belangrijke rol.⁶⁶

7.3 Belangrijkste voorwaarden voor het lezen met begrip

7.3.1 Inleiding

In het kader van het Research & Development project Begrijpend lezen, waarin wordt onderzocht wat een effectieve aanpak is om het begrijpend leesniveau van leerlingen te verbeteren, is onder redactie van T. de With een uitvoerige studie gedaan naar die effectieve interventies (op zowel leerling- als leerkrachtniveau) welke kunnen bijdragen aan het verhogen van het begrijpend leesniveau. In de hierna volgende paragrafen wordt grotendeels verwezen naar deze studie.

'Uit de literatuur is bekend dat een lezer een tekst pas kan begrijpen als 75 % van de achtergrondkennis en 95 % van de gebruikte woorden bekend zijn. Daarnaast moet een lezer voldoende vlot en vloeiend (lees: technisch) kunnen lezen om vervolgens leesstrategieën te kunnen inzetten. Ten slotte is het belangrijk dat een lezer kan nadenken over het leesproces en adequaat kan reageren als hij een tekst niet meer begrijpt (metacognitie).'⁶⁷ Deze kennis en vaardigheden zijn kortweg de belangrijkste voorwaarden voor voldoende leesniveau en tekstbegrip. In de volgende paragraaf wordt hier dieper op ingegaan.

7.3.2 Achtergrondkennis en woordenschat

'Er is een sterk verband tussen de hoeveelheid achtergrondkennis die de lezer over een onderwerp heeft en de mate waarin hij de tekst begrijpt (Fisher & Frey, 2009). Achtergrondkennis is volgens Hirsch (2006a; 2006b) nodig om de witte vlekken in een tekst in te kunnen vullen. Wat een tekst bedoelt, maar niet vermeldt, is een cruciaal onderdeel voor het begrijpen van de tekst (Hirsch, 2006a, p. 13).'

'De belangrijkste factor die leren beïnvloedt, is wat de leerling al aan kennis bezit (Ausubel's premise, 1968 in Lapp & Fisher, 2009). Tekstbegrip is afhankelijk van de hoeveelheid kennis die de lezer al over een tekst heeft: hoe meer parate kennis over het onderwerp van de tekst, hoe beter leerlingen de tekst begrijpen (Anderson & Pearson, 1984; Pearson & Hamm, 2005; Marzano, 2004). Nieuwe betekenissen

⁶⁶ Vergelijk: <http://www.slo.nl/primair/leergebieden/ned/taalsite/lexicon/00034/>

⁶⁷ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 6

moeten gekoppeld worden aan de al aanwezige kennis van de leerlingen. Daarnaast bepaalt de aanwezige achtergrondkennis tevens hoe een tekst wordt geïnterpreteerd (Pearson & Hamm, 2005; Van den Broek, 2010).'

'Uit de literatuur blijkt dat achtergrondkennis is onder te verdelen in twee verschillende aspecten, namelijk kennis van taal en kennis van de wereld (Hirsch, 2006b). Kennis van taal bestaat uit kennis van schriftelijk taalgebruik, tekstkenmerken en tekststructuren. Kennis van de wereld bestaat uit de inhoudelijke kennis die direct gerelateerd is aan het onderwerp van de tekst. Kennis van de wereld en woordenschat zijn nauw verbonden (Hirsch, 2006a; 2006b; Fisher & Frey, 2009).'

'Het effectief en adequaat inzetten van achtergrondkennis kan plaatsvinden door het stellen van kritische vragen tijdens het lezen van een tekst. De inzet van metacognitie, strategieën en een actieve houding zijn nodig om tot een goed tekstbegrip te komen waarin de nieuwe kennis wordt toegevoegd aan de aanwezige achtergrondkennis (Fisher & Frey, 2009).'

'Het vergroten van de achtergrondkennis is synoniem aan het vergroten van de woordkennis, immers achtergrondkennis legt directe associaties met woordkennis (Marzano, 2004). Vanuit het perspectief van achtergrondkennis, vormt woordenschat de schakel tussen kennis van de wereld en kennis van taal. Woorden zijn taaleenheden die kenniseenheden uitdrukken. Woordenschatverwerving is daarmee verweven met de ordening van de wereld en kennisopbouw (Fisher & Frey, 2009; Marzano, 2004).'

Ten slotte: 'Veel kennis van woorden maakt leesteksten toegankelijk en zet een positieve leesspiraal in gang. Woordenschat is dan ook een belangrijke voorspeller voor begrijpend lezen (Hacquebord, 2007; Land, 2009).'

7.3.3 Technisch en vloeiend lezen

'Voldoende technische leesvaardigheid is nodig om aan begrijpend lezen toe te komen. Wat betreft begrijpend lezen is het van belang dat de leraar de technische leesvaardigheid van de leerlingen voldoende in kaart heeft en indien nodig instructie geeft op technisch leesgebied. Naast het technisch kunnen lezen van teksten, is ook vloeiend lezen van belang. Uit onderzoek blijkt dat er een sterke relatie is tussen vloeiend lezen en begrijpend lezen (Jenkins, Espin, Van den Broek, Deno, 2003). Voor het onderwijs betekent dit dat ook instructie geven op vloeiend lezen erg belangrijk is.'

7.3.4 Leesmotivatie

Leesmotivatie en leesplezier zijn ook belangrijk bij de ontwikkeling van de leesvaardigheid van leerlingen. 'Voor plezier in het lezen is een narratieve (verhalende) tekstvorm wenselijk (Land e.a.- 2006, Land, Sanders en Van den Bergh-2007).'

Wanneer leerlingen gemotiveerde lezers zijn, maken ze meer leeskilometers. Dit is belangrijk voor het trainen en verder ontwikkelen van de technische leesvaardigheid. Daarnaast is het van belang voor het oefenen en inslijpen van de vaardigheden die nodig zijn voor begrijpend lezen. Hoe meer leerlingen lezen, en hoe meer verschillende soorten teksten (verhalend, informatief, poëzie) leerlingen lezen, des

⁶⁸ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 7-8

⁶⁹ <http://www.nldata.nl/skola/cgi-oic/pagedb.exe/show?no=972&fromno=968>

⁷⁰ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 14,15

⁷¹ [Http://www.nldata.nl/skola/cgi-oic/pagedb.exe/show?no=972&fromno=968](http://www.nldata.nl/skola/cgi-oic/pagedb.exe/show?no=972&fromno=968)

te beter leerlingen worden in het toepassen van de verschillende soorten leesstrategieën. Bovendien is het lezen van veel teksten en boeken een zeer effectieve manier om achtergrondkennis en woordenschat te vergroten.’⁷²

7.4 Leesstrategieën

7.4.1 Inleiding

‘Bij het lezen van teksten zet een lezer strategieën in om de tekst te begrijpen. Een strategie is een procedure die de lezer bewust gebruikt om informatie goed te verwerken en te begrijpen (Aarnoutse & Verhoeven, 2003). Het sturen van het eigen leesproces is de belangrijkste, overkoepelende vaardigheid (Perfetti, 2009). Hierbij zijn ‘metacognitie’ en ‘monitoring’ belangrijke aspecten (o.a. Harvey & Goudvis, 2007, Fisher, Frey & Lapp, 2009). Metacognitie is denken over de eigen cognitieve processen. Monitoring is het controleren van het eigen denk- of leesproces. Wanneer een lezer ontdekt dat hij de tekst niet meer begrijpt, kan hij zijn leesproces hierop aanpassen. Een lezer kan bijvoorbeeld teruglezen, langzamer lezen, aandachtiger lezen of bewust een leesstrategie inzetten (Förre & Mortel, 2009). De invloed van het kunnen toepassen van leesstrategieën is kleiner dan de invloed van achtergrondkennis, maar is wel substantieel.

In de literatuur worden verschillende leesstrategieën genoemd. Hier is de keuze gemaakt voor de volgende strategieën: verbinden, afleiden, voorspellen, vragen stellen, visualiseren en samenvatten (Fisher, Frey & Lapp, 2009). De strategieën worden apart besproken, maar ze zijn echter vaak niet los te zien en de strategieën zijn onderling nauw verbonden.

7.4.2 Verbinden

‘Het doel van begrijpend lezen is het verbinden van tekstdelen met relevante achtergrondkennis door het leggen van betekenisvolle relaties. De lezer kan verbinden op drie niveaus: de inhoud van de tekst met zichzelf, bijvoorbeeld door het inleven en meeleven met de hoofdpersoon; de inhoud van de tekst met de inhoud van andere teksten die al eerder gelezen zijn en kennis van de tekst met de wereld (wat een leerling zelf al weet van het onderwerp) (Förre & Mortel, 2010). Dit betekent dat een goede lezer tijdens het lezen voortdurend bezig is om deze verbanden te leggen. Dit proces is bij goede lezers volledig geautomatiseerd en speelt zich onbewust af. Echter, bij een lastige tekst kunnen deze vaardigheden ook bewust ingezet worden.

Bij een toenemende mate van achtergrondkennis, wordt het herkennen van verbanden tussen de tekst en de wereld (eigen beleavingswereld) gemakkelijker. (Broek, van den, 2009).’

7.4.3 Afleiden

‘Van alle leesstrategieën die aangeboden worden, is afleiden waarschijnlijk de meest belangrijke (Hirsch, 2006a; Cain, 2010). Het afleiden en ‘tussen de regels door lezen’ is een onmisbaar element van begrijpen. Dit lukt niet zonder kennis. Voor het afleiden, en dus de tekst goed begrijpen, is het belangrijk om een verband te leggen tussen de inhoud van de tekst en de achtergrondkennis van de lezer (Hirsch, 2006b).

⁷² T. de With, (red.), ‘Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO’, Amersfoort, 2013, p. 15

Het gaat hierbij vaak om figuurlijk taalgebruik en dat maakt dat deze strategie voor veel leerlingen lastig is. Het begrijpen van figuurlijk taalgebruik (of zegswijzen en dergelijken) is voor tweede taalleerders de meest gecompliceerde taalvaardigheid.'

7.4.4 Voorspellen

'Voorspellen is het maken van een weloverwogen inschatting van wat er zou kunnen gebeuren op basis van beschikbare informatie. De lezer kan dit zowel voor als tijdens het lezen doen. Bij deze strategie hoort ook dat de lezer achteraf nagaat of zijn voorspelling klopte. Voorspellen vindt plaats voorafgaand aan het lezen van de tekst, aan de hand van tekstenmerken en illustraties. Echter, ook tijdens het lezen gaat het voorspellen door. Tijdens het lezen van verhalende teksten kan de lezer vaak voorspellingen doen over wat er zal gebeuren of hoe het verhaal verder zal gaan. Een goede lezer controleert al tijdens het lezen of zijn voorspelling klopt of moet worden bijgesteld. Dit bevordert actieve betrokkenheid bij de tekst en leidt tot tekstbegrip (Förrer & Mortel, 2010).'

7.4.5 Vragen stellen

'Door het stellen van vragen tijdens het lezen van de tekst, gaat de lezer actief op zoek naar antwoorden op zijn vragen. Vragen stellen is de motor van het leren en opent de deuren naar begrip (Harvey & Goudvis, 2007). Om leerlingen te helpen teksten te begrijpen, leert de leraar hen zelf vragen bij teksten te stellen, zowel voor, tijdens als na het lezen. Door steeds vragen te stellen, blijft de lezer betrokken bij de tekst en verbetert hij zijn tekstbegrip (Fisher, Frey & Lapp, 2009).'

7.4.6 Visualiseren

'Visualiseren houdt in dat tijdens het lezen (mentale) beelden en (zintuiglijke) gewaarwordingen ontstaan (Van de Ven, 2009). Dit zijn mentale beelden (Wilhelm, 2008), maar kunnen ook mentale representaties van geluid, geur, smaak, tast en emotionele gevoelens zijn (Van de Ven, 2009). Door te visualiseren verbindt de lezer de tekst met zijn eigen wereld, waardoor hij betrokken raakt bij de tekst. Dit verbetert zijn begrip en plezier in het lezen en zorgt ervoor dat hij meer onthoudt van wat hij leest (Harvey & Goudvis, 2007; Kelley & Clausen-Grace, 2007). Ook Lapp & Fisher (2009) geven aan dat visualiseren op basis van mentale plaatjes (wat je al weet en wat ontstaat tijdens het lezen), zorgt voor het vergroten van begrip. Als daar illustraties in de tekst aan toegevoegd worden, zal het begrip nog meer vergroten. Ook het gebruik van tekstschema's en visuele representaties van een tekststructuur vallen hieronder. Het schematisch visualiseren van een tekst kan helpen om de inhoud van de tekst beter te begrijpen.'

7.4.7 Samenvatten

'Samenvatten is het weergeven (schriftelijk of mondeling) van de hoofdgedachte en belangrijkste informatie uit de tekst. Samenvatten gebeurt niet alleen na het lezen van een tekst; ook tijdens het lezen selecteert de lezer uit de verschillende tekstdelen de belangrijkste informatie (Förrer & Mortel, 2010). Samenvatten is niet alleen de tekst herstructureren in een te onderscheiden, verkorte versie, maar ook het creëren van een nieuw perspectief of inzicht over de tekst (Fisher, Frey & Lapp, 2009).'

'Leesstrategieën zijn denkstrategieën. De manier om denkstrategieën aan te leren is het hardopdenkend- voordoen ('modeling'). Hierdoor krijgen leerlingen een idee hoe de leraar als ervaren lezer de strategieën toepast. Hierbij is het belangrijk dat de momenten van modeling worden afgewisseld met activerende didactische werkvormen. Gedurende de les nemen de leerlingen steeds meer denkstappen van de leraar over en gaan deze uiteindelijk zelf(standig) toepassen (scaffolding) (Lapp & Fisher, 2009; Zwiers, 2010). Leerlingen kunnen baat hebben bij het aanleren van strategieën, maar het is niet zo dat hoe meer training in strategieën, hoe beter het is. Dit komt allereerst omdat de strategieën vaak los van de inhoud worden geoefend. Wanneer strategieën los van de tekstinhoud en het leesdoel worden geoefend, gaat dat ten koste van de motivatie (Hirsch, 2006b). Daarnaast gaat de mentale capaciteit die nodig is om strategieën toe te passen ten koste van de mentale capaciteit die je in kunt zetten om de tekst te begrijpen (Lapp, Fisher & Grant, 2009). Het is dus belangrijk om het oefenen van de strategieën altijd in te zetten als middel om tot een beter tekstbegrip te komen.'

⁷³

7.5 Belangrijke didactische aandachtspunten bij het lezen met begrip

7.5.1 Geïntegreerd begrijpend lezen

'Instructie op begrijpend lezen vindt nu nog vaak plaats in de les 'begrijpend lezen' of bij het vak Nederlands. Echter, instructie op leesbegrip zou ingebed moeten zijn in alle momenten waarop wordt gelezen, waaronder leesmomenten met vakspecifieke teksten. In het voortgezet onderwijs is het van belang dat vakleraren zich realiseren dat leesbegrip ook van belang is wanneer ze hun vak onderwijzen. Het aanleren van strategieën in een rijke leeromgeving is erg effectief (Zwiers, 2010). Binnen deze lessen staat de tekst centraal en worden achtergrondkennis, leesstrategieën en metacognitieve vaardigheden aangeboden als ondersteuning voor het begrijpen van de teksten (Hirsch, 2006b; Lapp & Fisher, 2009). Tekstkeuze is hierbij belangrijk. De moeilijkheidsgraad moet niet te hoog zijn (Samuels, 2006; Allington, 2011). Dit betekent dat de teksten op of onder het technisch leesniveau van de leerlingen dienen te liggen. Het onderwerp van de tekst speelt ook een rol. Bekendheid met het onderwerp van de tekst en interesse in het onderwerp hebben namelijk invloed op het leesbegrip.'

Een instructie begrijpend lezen in een vakles vraagt verschillende vaardigheden van een leraar. 'Allereerst vraagt het van de leraar dat hij een duidelijk doel stelt. Wat wil de leraar aan zijn leerlingen *leren* met deze tekst? Het gaat daarbij om de *inhoud* van de tekst. Het doel is dan bijvoorbeeld: Vandaag leren we hoe vulkanen zijn ontstaan. Volgende week krijgen jullie daar een toets over. Een manier om voor een toets te leren is door het maken van een *samenvatting*. Dat gaan we ook leren vandaag. Om het doel (leren hoe vulkanen zijn ontstaan) te bereiken, is het belangrijk dat een leraar zich afvraagt welke instructie de leerlingen nodig hebben om de tekst zo goed te begrijpen dat dit doel bereikt wordt.'

⁷⁴

7.5.2 'Modeling' en 'scaffolding'

⁷³ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 12-14

⁷⁴ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 17

Tijdens het lezen van de tekst kan een leraar leerlingen helpen de tekst beter te begrijpen, door instructie te geven op leesstrategieën en het toepassen van metacognitieve vaardigheden. Het toepassen van leesstrategieën en metacognitieve vaardigheden zijn denkprocessen. Een effectieve manier van het aanleren van denkprocessen is om deze hard-op-denkend voor te doen, ofwel te modelen (Fisher, Frey & Lapp, 2009).

Na het hard-op-denkend voordoen door de leraar worden leerlingen uitgedaagd om zelf de denkstappen toe te passen op de tekst. In eerste instantie doen de leerlingen dit nog samen met de leraar. Daarna passen de leerlingen dit in groepjes toe en tenslotte zelfstandig. In deze fasen wordt het denken van de leerlingen ondersteund door de leraar en naar een hoger niveau getild.

Tenslotte heeft de leraar tijdens het zelfstandig werken en toepassen een ondersteunende rol. Dit proces wordt ook wel 'scaffolding' genoemd (Fisher, Frey & Lapp, 2009).⁷⁵

7.5.3 Wederkerig leren

Het proces van modeling en scaffolding is een proces van wederkerig leren. Wederkerig of interactief leren is een effectieve werkwijze voor het leren toepassen van strategieën en metacognitieve vaardigheden tijdens het lezen. Wederkerig leren houdt in dat leerlingen na het voordoen door de leraar, de rol van het hard-op-denkend-voordoen overnemen van de leraar (Palincsar & Brown, 1984; Sijtsma, Aarnoutse & Verhoeven, 1999; Takala, 2006). Hierdoor leert de leerling het geleerde toepassen en kan de leraar feedback geven. Wederkerig leren kan ingezet worden tijdens de fase van begeleide oefening en het samen lezen door de leerlingen.⁷⁶

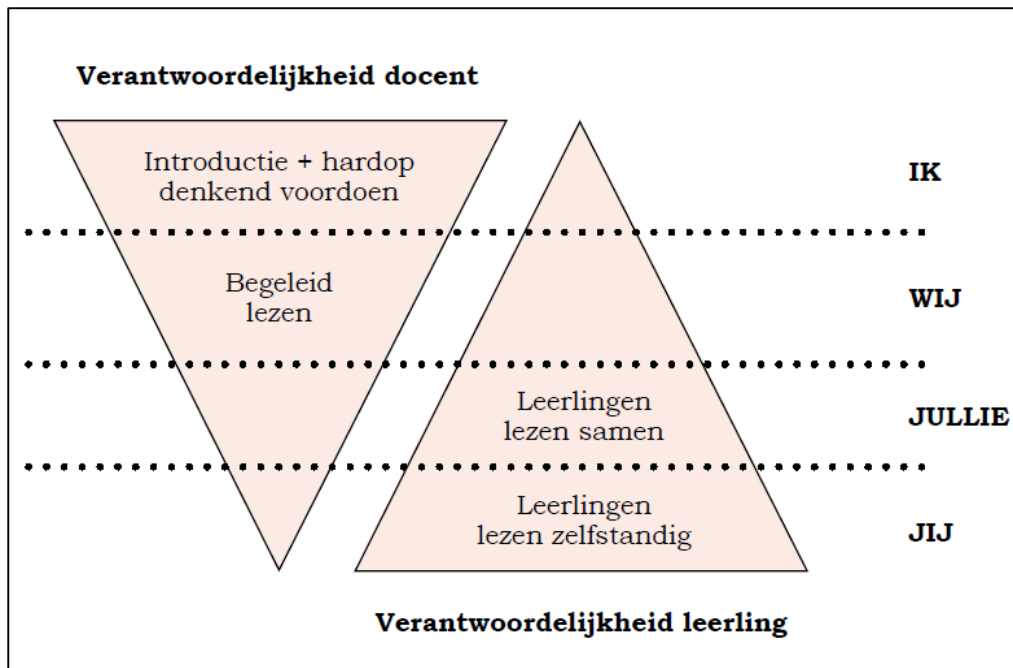
7.5.4 Het 'Gradual Release of Responsibility Instruction Model' (GRRIM)

Het lesmodel waarin de cognitieve verantwoordelijkheid geleidelijk verschuift van de leraar naar de leerling heet het 'Gradual Release of Responsibility Instruction Model' (GRRIM) (Pearson & Gallagher, 1983). Onderstaand figuur geeft de verschuiving weer van de verantwoordelijkheid van de leraar naar de leerling (Förster & Mortel, 2010).

Dit model geeft geen vaste volgorde aan in het doorlopen van de les. Wanneer blijkt dat de kennis van leerlingen over het onderwerp te kort schiet, kan de leraar meer verantwoordelijkheid terugnemen voor het cognitieve proces door meer instructie te geven. Dit kan uiteraard ook bij het toepassen van strategieën of bij het inzetten van monitoring of metacognitieve vaardigheden. In een les waarin wordt gelezen, kunnen op deze manier minilesjes gegeven worden met betrekking tot achtergrondkennis, strategiegebruik, woordenschat of metacognitie.

⁷⁵ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 19

⁷⁶ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 19

Een les waarin gelezen wordt met begrip bestaat met het GRRIM kortweg uit de volgende les-fasen:

- **Voor de les:** Voor de les inventariseert de leraar wat de leerlingen al van het onderwerp afweten.
- **IK fase:** Deze fase bestaat uit de introductie van de les, het activeren van achtergrondkennis, het aanbieden van achtergrondkennis en woordenschat en het modellen.
- **WIJ fase:** Deze fase bestaat uit het toepassen van de metacognitieve vaardigheden en de strategieën onder begeleiding van de leraar.
- **JULLIE fase:** In deze fase passen leerlingen het geleerde toe in groepjes of duo's.
- **JIJ fase:** In deze fase lezen de leerlingen zelfstandig de tekst en verwerken de inhoud van de tekst.⁷⁷

Hoofdstuk 8

Welke plaats heeft het Bijbellesen in het godsdienstcurriculum op het vmbo van de JFSG?

8.1 Inleiding

⁷⁷ T. de With, (red.), 'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraar-vaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO', Amersfoort, 2013, p. 19-21

Op de JFSG wordt in het vmbo voor de streams LWOO en BL gebruik gemaakt van de methode 'Zijn wegen leren' en voor de streams KL en TL de methode 'Het blijvend Getuigenis'.

In dit hoofdstuk wordt verslag gedaan van mijn bevindingen met betrekking tot deze methoden inzake het concrete Bijbellesen. Ik richt me in het kijken naar de doelen, de lesinhouden en de (ver)werk(ings)vormen enkel op het (leren) Bijbellesen tijdens de godsdienstlessen.

8.2 Doelen

In de handleiding van beide methoden worden ten aanzien van het Bijbellesen twee doelen gesteld:

- De leerlingen kunnen de Bijbel hanteren in het omgaan met verwijsteksten, de kanttekeningen bij de Statenvertaling, de concordantie op de Bijbel, een encyclopedie en (summier) Bijbelverklaringen.
- De leerlingen kunnen in eigen woorden de inhoud en de actuele betekenis van eenvoudige Bijbelgedeelten weergeven.

In het lesboek zelf staan bij ieder hoofdstuk lesdoelen, zowel op kennis als op vaardigheden gericht. Onderstaand voorbeeld geeft weer hoe dat er concreet uit ziet:

- **Je weet:**
 - Wat wonderen zijn;
 - Waarom Jezus wonderen deed;
 - Wat voor wonderen we in de evangeliën tegenkomen;
- **Je kunt:**
 - Wonderen van de Heere Jezus in verschillende soorten indelen;
 - Aan anderen uitleggen waarom je in wonderen geloofd;
 - Een mening vormen over gebedsgenezingen;
- **Je leert:**
 - Waarom Jezus wonderen deed;
 - Waaraan een wonder van God te herkennen is;
 - Handelingen 2: 22-23⁷⁸

Wat steeds opvalt is dat er geen specifieke doelen zijn inzake het leren Bijbellesen als op zichzelfstaand doel. Het gaat vooral om het hanteren van de Bijbel als bron en middel om kennis op te doen of om een houding te vormen, maar niet hoe je de Bijbelteksten zelf beter kan begrijpen.

Voor klas 1 is er in het eerste hoofdstuk (In beide methoden) wel aandacht voor het ontstaan van de Bijbel, hoe God Zichzelf openbaart en de indeling van de Bijbelboeken.

8.3 Lesinhouden

De methode is zo opgezet dat enerzijds leerlingen zich de basisleerstof zelfstandig eigen kunnen maken en anderzijds de leerkracht ruimschoots gelegenheid houdt om te doceren, te vertellen, te sturen en gesprekken te voeren.

Tijdens de lessen is er veel aandacht voor kennisoverdracht en het aanleren van attitudes en vaardigheden met betrekking tot de lesinhoud.

⁷⁸ Het blijvend Getuigenis, deel (klas) 3, lesboek, hoofdstuk 6, p. 51

De lessen bevatten een inleiding, waarin de steeds de doelen van het hoofdstuk omschreven worden. In de lesstof wordt steeds waar kan een link gezocht met een actueel thema. En verspreid over de paragrafen zijn er een aantal functionele illustraties toegevoegd.

8.4 (Ver)werk(ings)vormen

De verwerkingsopdrachten bij de lessen zijn apart ondergebracht in een werkboek. Ongeveer 60 % van de opdrachten is gericht op reproductie van de lesinhoud, dit is puur Bijbelkennis. Ongeveer 30 % van opdrachten heeft betrekking op Bijbelteksten. Dit zijn vaak losse teksten waaruit een bepaald antwoord moet worden gehaald. In ieder hoofdstuk zijn daarbij ook enkele opdrachten te vinden, waarbij gebruik gemaakt wordt van bronnenmateriaal zoals: de encyclopedie, de kanttekeningen bij de Statenvertaling en de concordantie. Ik heb geen opdracht kunnen vinden waarbij exegese en het verstaan/begrijpen van een bepaald Bijbelgedeelte (hermeneutiek) centraal staat.

De andere 10 % aan verwerkingsvormen is gericht op gesprek, discussie, meningsvorming en houding.

8.5 De globale lesindeling

- A. 'Verwerkingsopdrachten': Dit zijn toepassingsgerichte opdrachten die aansluiten bij de verschillende paragrafen.
- B. 'Themaopdracht(en)': Dit zijn opdrachten die ingaan op de actualiteiten en geven aanleiding tot gesprek.
- C. 'Leeropdrachten': Hier staan een aantal kernteksten centraal die uit het hoofd geleerd kunnen worden.
- D. 'Toets jezelf-vragen': Dit zijn afsluitende reproducerende vragen over basale kenniselementen.

Hoofdstuk 9

Beantwoording deelvragen, conclusies en aanbevelingen

9.1 Welke plaats heeft de Bijbel in het dagelijks leven van reformatorische jongeren? (Hoofdstuk 2)

Veel reformatorische jongeren groeien op met een vaak openliggende Bijbel in gezin, kerk en school. Toch blijkt echter een aanzienlijke groep (ongeveer één derde) van deze jongeren de Bijbel niet of nauwelijks persoonlijk te lezen. Deze jongeren doen dit niet omdat ze de Bijbel geen belangrijk boek vinden, maar vooral omdat ze de Bijbel niet of nauwelijks begrijpen.

Conclusie 1

Veel reformatorische vmbo'ers begrijpen niets of nauwelijks iets van de Bijbel. Toch wordt er in de reformatorische kring gezegd dat de Bijbel een belangrijke bron voor het leven is. Dat levert een spanning op: de Bijbel is belangrijk, maar de jongeren begrijpen er niets of nauwelijks iets van.

Aanbeveling 1

Willen we dat de Bijbel een belangrijke plaats inneemt in het leven, dan zullen de jongeren (in het vmbo) geholpen moeten worden bij het leren lezen en leren begrijpen van Bijbel.

9.2 Wat belemmert reformatorische jongeren de Bijbel te lezen? (Hoofdstuk 3)

Gebrek aan tijd, rust en concentratie, onvoldoende raakvlakken met eigen emotie en belevingswereld ('kicks en thrills'), onvoldoende Bijbelkennis, onvoldoende inzicht in de hoofdlijn van de Bijbel, een taalkundige als ook culturele en geestelijke kloof en abstract spreken over de inhoud van de Bijbel zijn de voornaamste belemmeringen in of bij het Bijbellezend.

Daarnaast valt op te merken dat van de jongeren, die nog wél de Bijbel lezen, het in veel gevallen zo is, dat wát ze lezen ze vaak niet begrijpen. Jongeren doorzien niet de hoofdlijnen van de Bijbel en kunnen daardoor stukjes eerder opgedane kennis niet goed met elkaar verbinden. Hun kennis is vooral fragmentarisch.

Conclusie 2

Zonder juiste aansluiting op het hart, de emotie en de beleving van jongeren komt de inhoud van de Bijbel niet tot voldoende begripsniveau.

Aanbeveling 2

Verbind de tekst voortdurend aan de lezer. Niet alle teksten zullen dan geschikt zijn. (Het hoe komt uitvoeriger terug bij aanbeveling 14.)

Conclusie 3

Een toenemende behoefte aan emotie en gevoel verdringt kennis.

Aanbeveling 3

Laten we ons bewust zijn van deze ontwikkeling. Beiden zijn nodig en moeten elkaar niet verdringen. Steek steeds in op beide aspecten als het gaat om het lezen en begrijpen van de Bijbel. Ze hoeven elkaar niet uit te sluiten.

Conclusie 4

Door tanende, maar vooral fragmentarische Bijbelkennis, wordt de Bijbel als een ingewikkeld en moeilijk boek ervaren.

Aanbeveling 4

Geef inzicht in de opbouw, indeling (structurering), de hoofd- en tijdslijn van de Bijbel en plaats 'losse verhalen' aan elkaar door ze te verbinden aan hoofdthema's en genres. (Zie ook aanbeveling 21)

Conclusie 5

Door vast te houden aan de Statenvertaling van 1637 ontstaat er, omdat de taal van nu steeds verder afwijkt, een steeds groter wordende taalkundige kloof en/of taalbarrière.

Aanbeveling 5

Ik kan geen aanbevelingen doen ten aanzien van een soort vertaling. De JFSG heeft duidelijk aangegeven vooralsnog de Statenvertaling te willen blijven gebruiken, juist ook in de godsdienstlessen. Deze situatie is een extra motivatie en uitdaging om juist met deze vertaling, de reformatorische jongeren meer inzicht te geven in de Bijbel en het lezen ervan te bevorderen.

Het aanleggen van een lijst met moeilijke woorden en/of begrippen, uit de Statenvertaling, met uitleg, is een goed middel om Bijbelbegrip te bevorderen. (Zie ook aanbeveling 16.)

Conclusie 6

Studie naar de culturele en historische achtergrond van het Bijbelgedeelte blijkt noodzakelijk om de Bijbel goed te kunnen begrijpen.

Aanbeveling 6

Laat leerlingen zich verdiepen in de achtergrond van de Bijbelschrijvers en hun boeken, hun denk- en leefwereld, hun cultuur en historische achtergrond. Een geschikt middel hiervoor lijkt mij het aanleggen van een soort 'portfolio' of groeidocument, waarin de leerlingen steeds hun nieuw opgedane achtergrondkennis van Bijbelschrijvers en Bijbelboeken vastleggen en bewaren.

Conclusie 7

Zonder bediening en verlichting door de Heilige Geest is een werkelijk begrijpen van de Bijbel onmogelijk.

Aanbeveling 7

Ga vóór het lezen samen met de leerlingen in gebed en vraag om bediening en verlichting door de Heilige Geest. Liever voor het lezen dan erna.

Conclusie 8

Het abstract spreken over de Bijbel en abstracte terminologie werkt in het begrijpen van de Bijbel voor vmbo'ers belemmerend.

Aanbeveling 8

Vermijd verhullend en abstract taalgebruik als het gaat over de inhoud van de Bijbel en maak met de vmbo-jongere in de uitleg zoveel als kan de denkstap van concreet naar abstract.

9.3 Waarom wordt de Bijbel gelezen? (Hoofdstuk 4)

Zoals beschreven in de inleiding op hoofdstuk (4.1) is deze vraag en ook dit hoofdstuk meer motiverend dan analyserend bedoeld. In zekere zin valt dit hoofdstuk daarom ook wat uit de toon. Alle andere hoofdstukken zijn immers vooral analyserend en rapporterend van aard. Toch vind ik het, gezien het geheel van dit werkstuk, belangrijk dat juist ook de motivatie, waarom de Bijbel gelezen wordt, of zou moeten worden gelezen, een plek moet hebben.

Gelukkig zijn er onder de reformatorische jongeren maar weinig die deze motieven ontkennen. De jongeren geven zelf duidelijk aan dat ze het lezen van de Bijbel niet als onnuttig, maar vooral als moeilijk ervaren. Dat heeft wat te zeggen.

Conclusie 9

Veel reformatorische jongeren ervaren het lezen van de Bijbel niet als onnuttig, maar voor als moeilijk. Alle reden en stimulans dus deze moeilijke Bijbel dichterbij de vmbo-jongere te brengen.

Aanbeveling 9

Stel de jongeren steeds voor ogen waaróm het lezen van de Bijbel nuttig is: God openbaart Zich immers Zelf; het is hét middel tot bekering, geloof en heiliging; het geeft geestelijke toerusting; het bemoedigt en troost; het geeft aan het leven goede richting; het beschermt tegen kwade invloeden en het biedt eeuwig leven!

9.4 Wat is hermeneutisch verantwoord Bijbel lezen? (Hoofdstuk 5)

Na een tamelijk lange oriëntatie en terreinverkenning komt er in hoofdstuk 5 een antwoord op deze vraag. Die heel kort gezegd neerkomt dat lezen zonder eigen ideologische bril bewaard voor eenzijdigheid. En dat het gebruik van leesregels daarbij een goede richting kan geven.

En een niet onbelangrijk aandachtspunt is, dat met het oog op de grondslag en de identiteit van de opdrachtgever, de JFSG, de focus vooral ligt op de gereformeerd reformatorisch hermeneutische benadering.

Conclusie 10

De gereformeerd reformatorisch hermeneutische benadering staat haaks op de postmoderne en hedendaagse hermeneutische benadering; (de nieuwe hermeneutiek). De gereformeerd reformatorische Bijbellezer zit duidelijk op de lijn van de 'leeskunde' (de traditionele reproductieve en

tekstgerichte benadering) in plaats van de 'verstaansfilosofie' (de postmoderne, productieve en lezersgerichte benadering).

Aanbeveling 10

Blijf als reformatorische school vooral vasthouden aan deze gereformeerd reformatorisch georiënteerde hermeneutische benadering. En maak hierdoor het verschil in het lezen van de Bijbel.

Conclusie 11

Reformatorische Bijbellezers zijn geneigd de Bijbel eenzijdig vanuit hun eigen ideologisch denkkader te interpreteren.

Aanbeveling 11

Maak in het Bijbel lezen gebruik van onderstaande leesregels om ideologische eenzijdigheid te voorkomen.

- Zie de Bijbel als het Woord van God
- Bid om de verlichting door de Heilige Geest
- Houd de bedoeling van de Bijbel in het oog
- Lees een tekst in zijn verband
- Maak onderscheid tussen hart en omtrek
- Let op de culturele en historische achtergrond
- Lees de Bijbel in heilshistorisch perspectief
- Lees de Bijbel vanuit het centrum: Jezus Christus
- Let op literaire vormen en genres
- Lees de Bijbel samen.

9.5 Welke invloed heeft de leescultuur op het Bijbel lezen? (Hoofdstuk 6)

Die invloed is er wel degelijk. De beeldcultuur heeft de leescultuur grotendeels verdrongen, waardoor jongeren steeds minder lezen en dus ook steeds minder leesvaardig worden. Dat wát jongeren lezen, wordt door de veelheid van informatie, die hen dagelijks overspoeld, eigenlijk alleen nog fragmentarisch, scannend en vluchtig gelezen. Het lukt ze niet om na het scannen alsnog de focus te vinden. Teksten goed en geconcentreerd lezen wordt vooral als vermoeiend ervaren.

Het christendom is echter toch een godsdienst van het boek. God openbaart zich in taal en tekst aan ons. In dit hoofdstuk wordt duidelijk genoemd dat het lezen van de Bijbel op de manier zoals veel jongeren het gewend zijn (scannend) niet toereikend is.

Daarnaast wordt in dit hoofdstuk ook duidelijk hoe belangrijk het is, vooral voor vmbo'ers, met de teksten steeds aansluiting te zoeken bij hun eigen persoonlijke referentiekader, emoties, beleving en gevoelens. Kortom: om werkelijk een 'click' met de tekst te krijgen zal het hart geraakt moeten worden.

Wat dit laatste betreft is het lezen van de Bijbel, wat juist gericht is op het hart van de lezer, een extra reden om grondig te leren lezen.

Temeer omdat de narratieve competentie (Het betekenis geven aan verhalen) ook nog in zeer geringe mate aanwezig is bij jongeren in het vmbo (in de onderbouw). Willen we dat deze jongeren echt iets van de gelezen tekst en haar boodschap begrijpen, dan zullen ze daarbij begeleid moeten worden.

Conclusie 12

De beeldcultuur heeft de leescultuur verdrongen. Toch is God de God van Het Boek en lezen is daarom van levensbelang voor de christen. We zullen daarom de nieuwe, beeldgeoriënteerde, scan en 'zap'-generatie moeten leren (Bijbel)lezen. In het geval van die 'moeilijke Bijbel' lijkt me dat een heel nuttige en verantwoordelijke, maar vooral noodzakelijke opdracht.

Aanbeveling 12

In het leren lezen en begrijpen van de Bijbel kunnen de gemaakte lessen (zie bijlage) hiervoor als hulpmiddel een eerste aanzet zijn.

Conclusie 13

Willen we de Schrift recht verstaan en werkelijk met een ontmoeting tot God zelf komen, zullen we grondig, langzaam, overdenkend en overpeinzend moeten lezen. Met scannend lezen alleen kan dat niet.

Aanbeveling 13

De 'oplossing' ligt dan ook in het aanleren van twee manieren van lezen. De snelle manier, om alle informatie die we moeten verwerken te overzien, en de langzame manier, om belangrijke teksten rustig te laten doordringen tot ons hart. En misschien nog wel het belangrijkste: voor dat langzame lezen zullen we tijd apart moeten zetten, elke dag opnieuw.

Conclusie 14

Grondig lezen kan niet alleen met het hoofd, maar gebeurt ook met het hart. Dit sluit precies aan bij het gegeven dat leerlingen in het vmbo zich emotioneel betrokken moeten 'voelen' bij een tekst, willen ze de tekst kunnen waarderen.

Aanbeveling 14

Zoek het hart van de jongeren. Laat ze steeds reageren en reflecteren op de inhoud van de tekst. Vraag naar hun gevoel. Laat de teksten bezinken door steeds even een rustpauze in te lassen en vragen te stellen. Het gaat erom de betekenis te ontdekken, niet om de tekst 'af te handelen'.

Conclusie 15

De ontwikkeling van de narratieve competentie, het betekenis geven aan verhalen, wat voor een groot deel van toepassing is bij het lezen en begrijpen van de Bijbel, is bij een vmbo'er (met name in de onderbouw) in geringe mate ontwikkeld.

In het vmbo is de rol van de leerkracht cruciaal in het leren interpreteren van tekstinhoud en het begrijpen en toepassen van (verhalende) teksten. Deze leerlingen zijn hier namelijk niet zelfstandig toe in staat.

Aanbeveling 15

Ga samen met de leerlingen Bijbel lezen en houd daarbij aanbeveling 14 in het oog. Laat leerlingen het voorsnog niet zelfstandig doen. De belangrijkste didactische aanbevelingen worden gedaan in de aanbevelingen van paragraaf 9.6.

9.6 Hoe kan didactisch verantwoord worden onderwezen in lees- en tekstbegrip? (Hoofdstuk 7)

In dit hoofdstuk wordt duidelijk dat vloeiend en technisch lezen, achtergrondkennis en voldoende woordenschat de meest elementaire 'bouwstenen' zijn om teksten goed te kunnen interpreteren en begrijpen. Ook kennis van tekstenkenmerken (structuur, genre, etc.) is daarbij nodig.

Voor de leesstrategieën: afleiden (het tussen de regels door lezen), voorspellen, vragen stellen, visualiseren en samenvatten leveren een goede bijdrage in het leren begrijpen van teksten.

En dat de rol van leerkracht daarbij in het vmbo cruciaal is, wordt ook in dit hoofdstuk ook duidelijk onderstreept. Hij/ zij moet het meta-cognitieve proces (het aanvliegen van een tekst, wijze van lezen, activeren van achtergrondkennis, verbinden en structureren van informatie en het verbinden van nieuwe of moeilijke informatie) in de eerste instantie aansturen en activeren, waardoor op den duur de lezer/ de leerling zelf kan nadenken over zijn/ haar leesproces en adequaat kan reageren als hij een tekst niet meer begrijpt (Volgens GRRIMM, het 'Gradual Release of Responsibility Instruction Model')

Conclusies 16

Een lezer kan de tekst pas begrijpen als 75 % van de achtergrondkennis en 95 % van de gebruikte woorden bekend zijn. De reformatorische vmbo'er die de Statenvertaling leest haalt deze percentages bij lange na niet. (Dit laatste stel ik op basis van eigen ervaring vast.)

Aanbeveling 16

Willen vmbo'ers de Statenvertaling kunnen lezen, zullen ze uitleg moeten krijgen over de woorden en begrippen die ze zelf niet kennen en/of niet gebruiken, dus niet begrijpen en dus ook niet toepassen. (Een eerst aanzet wordt gedaan in de lessenserie met een woordenschatmodule die zelf kan worden aangevuld)

Daarnaast zal de docent de inhoud van de tekst steeds moeten verbinden met de achtergrondkennis (voorkennis) en de woordenschat van de leerlingen. Verbind de moeilijke woorden steeds aan woorden die ze wel kennen.

Conclusie 17

Naast voldoende achtergrondkennis en woordenschat is technisch lezen de belangrijkste voorwaarde om begrip te kunnen lezen. Vmbo'ers lezen moeilijker teksten vaak alleen technisch. (Dit laatste stel ik op basis van eigen ervaring vast.)

Aanbeveling 17

Lees in het vmbo de tekst, in dit geval de Bijbeltekst of het Bijbelgedeelte minimaal twee keer. De eerste keer om de tekst vooral technisch te kunnen lezen en de tweede keer om het meer begrip te kunnen lezen.

Conclusie 18

Verbinden, afleiden, voorspellen, vragen stellen, visualiseren en samenvatten zijn de meest geschikte lees- en denkstrategieën in de didactiek van het leren lezen. De leraar kan met deze 'middelen' het denk-leesproces (aan)sturen.

Aanbeveling 18

Maak in het leren lezen en het leren begrijpen van teksten steeds gebruik van deze leesstrategieën. De training van deze strategieën moet geen doel op zich worden. De leesstrategieën moeten daarom niet los van de tekstinhoud worden geoefend. Dat gaat ten koste van de motivatie.

Conclusie 19

De rol van de docent is cruciaal in het aansturen van lezen met begrip. De instructie door de leerkracht is het meest effectief als de ze interactief of wederkerig is. Het meest effectieve didactisch lesmodel wat daarbij past is het GRRIM.

Aanbeveling 19

Maak bij het leren lezen en het bevorderen van tekstbegrip gebruik van het GRRIM. (Zie voor een concrete uitwerking van les-fasen paragraaf 7.4.5.)

9.7 Welke plaats heeft het Bijbellesen in het godsdienstcurriculum op het vmbo van de JFSG? (Hoofdstuk 8)

In het godsdienstcurriculum heeft de Bijbel wel een plaats, maar is voornamelijk gericht is op het leren óver de Bijbel in plaats van dat eruit geleerd wordt. De algemene methodedoelen zijn ook niet gericht op het specifiek (leren) lezen van de Bijbel zelf.

Bijbelonderwijs c.q. godsdienstonderwijs zou mijns inziens juist veel meer betekenis krijgen wanneer er ook vanuit de Bijbel werd gesproken. Objectieve feiten meedelen (bv. ten aanzien van de geschiedenis van Israël) mag de plaats niet innemen van het 'werken' met de teksten zelf. 'Bijbelteksten worden dan echter vaak alleen als 'bewijsmateriaal' gebruikt op het einde van een leerproces. De Bijbel heeft een eigen kracht van spreken die kans moet krijgen, ook bij het begin van het leerproces.'⁷⁹

Daarnaast is er in de methode ook heel weinig aandacht voor de hoofdlijnen en de tekstsoorten in de Bijbel, waardoor inzicht in de Bijbel vergroot kan worden.

Conclusie 20

In het godsdienstcurriculum in het vmbo zijn geen doelen opgenomen waarbij leerlingen specifiek leren de Bijbel te lezen. De godsdienstles zou meer betekenis krijgen, als de Bijbel zelf spreekt!

Aanbeveling 20

Ga met de leerlingen Bijbellesen. Laat Gods Woord zelf klinken. Neem daar rustig de tijd voor. Leid en wijs hen als een gids (op) De Weg, De Waarheid en Het leven. 'Onderzoek de Schriften, want die zijn het die van Mij Getuigen'. (N.a.v. Johannes 5:39.)

Conclusie 21

Er is in de godsdienstmethode voor het vmbo te weinig aandacht voor de tekstsoorten, de sortering van de Bijbelboeken, de hoofdlijn, structuur en opbouw van de Bijbel, waardoor inzicht in de Bijbel juist bevorderd zou kunnen worden.

Aanbeveling 21

⁷⁹ Vergelijk http://www.dpbbrugge.be/rkgodsdienst/artikels_bestanden/JM%20saaibijbel.pdf, waarbij zowel de godsdienstpsycholoog Van der Lans als de schrijver Nico ter Linden en godsdienstpдагоог Didier Pollefeyt worden aangehaald.

Leer de leerlingen hoe de Bijbel in elkaar zit en hoe hij is opgebouwd. Heb daarbij aandacht voor tekstsoorten, hoe de Bijbelboeken zijn gerubriceerd, de hoofdlijn en opbouw van de Bijbel. (Dit sluit aan bij aanbeveling 11.)

Conclusie 22

Op basis van conclusies 20 en 21 is het niet wenselijk, om bestaande lessen te gaan herschrijven. Een aanvulling in de vorm van een aparte leskatern lijkt mij het meest wenselijk en praktisch.

(In de hoofdvraag wordt gevraagd om een aanpassing of aanvulling op het godsdienstcurriculum. Hier wordt aangegeven dat een aanpassing niet wenselijk is en dus een aanvulling in de vorm van extra lessen of leskatern noodzakelijk is.)

Aanbeveling 22

Werk alle eerder genoemde aanbevelingen uit in een aparte leskatern. (In hoofdstuk 10 worden deze aanbevelingen omgezet in concrete handreikingen voor een eerste aanzet.)

Hoofdstuk 10

Doelen leskatern 'Bijbellezen, maar hoe?'

Op basis van de getrokken conclusies en aanbevelingen uit hoofdstuk 9 wordt er in dit hoofdstuk ingegaan op de doelen die met behulp van de leskatern (Zie bijlage) gehaald zouden kunnen worden. Deze doelen zijn zoals in paragraaf 1.2.2 al aangegeven vooral gericht op het cognitieve aspect in het leren lezen en begrijpen van de teksten uit de Bijbel. De doelen zijn vanuit het perspectief van de leerling verwoord.

- Ik realiseer me dat ik zonder de bediening van de Heilige Geest de Bijbel ten diepste niet kan begrijpen. (Afhankelijkheid)
- Ik zie de Bijbel als Woord van God. (Gezag en inspiratie)
- Ik weet waarom ik de Bijbel zou moeten lezen. (Motivatie)
- Ik weet hoe de Bijbel is ingedeeld in rubrieken (Wetsboeken, profeten, evangelie, brieven, etc.)
- Ik weet hoe tijdslijn van de Bijbel verloopt (Chronologische volgorde is niet synchroon met de indeling van de boeken)
- Ik weet iets van de culturele en historische achtergrond van verschillende Bijbelboekschrijvers. (achtergrondinformatie)
- Ik kan de belangrijkste hoofdlijnen van de Bijbel onderscheiden (Bijvoorbeeld: Gods leiding aartsvaders, Zijn volk, Heilshistorie, etc.)
- Ik kan de bekende verhalen van de basisschool plaatsen in haar (nabije of wijdere) context.
- Ik weet van de belangrijkste moeilijke woorden (uit de SV) de betekenis en kan moeilijke begrippen uitleggen. (Woordenschat)
- Ik kan de tekstsoorten (genres) in de Bijbel herkennen en onderscheiden.
- Ik weet welke vragen ik moet stellen bij de verschillende tekstsoorten om de hoofgedachte scherp te krijgen.
- Ik realiseer me dat ik de Bijbelteksten beter 2 keer kan lezen. Eerst technisch en daarna begrijpend.
- Ik realiseer me dat ik de Bijbel aandachtig, rustig en geconcentreerd moet lezen, zonder al te veel afleiding. Ik weet dat ik daarvoor echt tijd apart moet zetten.
- Ik ben me ervan bewust dat ik uitleg nodig heb, (in dit geval van de leraar), om daadwerkelijk de boodschap te kunnen toepassen.
- Ik kan (eventueel samen met mijn leraar) de inhoud van de tekst voorspellen, verbinden, visualiseren en samenvatten.
- Ik ben me (samen met de leraar) bewust van het gevaar een toepassing te maken die het best bij mij zelf past.

De lessenserie zoals die nu als losse katern is toegevoegd, moet echter nog wel verder uitwerkt en aangevuld worden. Het lesmateriaal zoals het er nu uit ziet, vraagt van de leraar veel eigen inbreng, inzicht en creativiteit. Mogelijk komen er hierdoor in een evaluatieronde, na een pilotperiode, goede ideeën, werkvormen, wijzigingen, etc. naar boven, die de lessenserie verder zullen optimaliseren en tot een kwalitatief en bruikbaar eindproduct zullen maken. Zoals genoemd het is een eerste aanzet.

Nawoord

In dit werkstuk heb ik aangegeven hoe op een hermeneutische en didactisch verantwoorde wijze jongeren in vmbo meer inzicht kunnen krijgen in de Bijbel en hoe het lezen eruit kan worden bevorderd.

Daarmee hoop ik aan de opdracht die ik van Ineke Voortman kreeg, (zie paragraaf 1.1.1), te hebben voldaan.

Ik hoop dat deze voor mij zeer leerzame en verrijkende afstudeeropdracht en de hieruit opgebouwde lessen een middel mogen zijn in Gods hand tot rijke zegen. Dat de leerlingen, als ze straks van school zullen gaan niet alleen zullen zeggen: 'We hebben veel geleerd óver de Bijbel, maar ook: 'Wat hebben we er veel uit geleerd'. De Heere zegene Zijn Eigen Woord aan ons alles hart!

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar de directie en leiding van de JFSG, die het mij mogelijk maakte deze studie te kunnen voltooien. Ik ben blij dat ik als 'tegenprestatie' iets kan betekenen met deze studie voor het godsdienstonderwijs op de Jacobus Fruytier.

Daarnaast wil ik Frank van de Bos en Hans Meerveld bedanken die mij begeleidden in het afstuderen en zwager Thom Steenberg die het werkstuk in de slotfase heeft willen doornemen om het van commentaar te voorzien. Dank hiervoor.

Tenslotte bedank ik mijn vrouw, voor haar geduld en persoonlijke betrokkenheid bij mijn studeren en ook afstuderen in de afgelopen 3 jaar.

Genemuiden, mei 2014

Jan Hermen Post

Bibliografie

Literatuur

Brakel, W.A. á, 'Redelijke godsdienst', deel I, Hs 2, 'Het Woord van God', Utrecht, 2006

Bres, G. de, 'Nederlandse geloofsbelijdenis', Doornik, 1561
 Brink, G van den & Kooi C. van der, 'Christelijke Dogmatiek', Zoetermeer, 2012
 Bruggen, J. van, 'Het lezen van de Bijbel - een inleiding', Kampen, 1987
 Calvijn, J., 'Institutie', deel II, hoofdstuk X, art. 20
 Dijk, E.J. van, 'De hunkerende generatie, de leefwereld van jongeren', Apeldoorn, 2011
 Grosheide, F.W.,(eindred.) 'Christelijke Encyclopedie' Kampen, 1956
 Hertog, G. C. den & Kooi, C. van der, (red.), 'Tussen leer en lezen', Kampen, 2007
 Knijff, H.W., 'De Sleutel en slot', beknopte geschiedenis van de Bijbelse hermeneutiek, Kampen, 1980
 Noordegraaf, A., 'Leesbril of toverstaf, over het verstaan en vertolken van de Bijbel', Kampen, 1991
 Peels, E. (co-auteur) e.a, 'Gereformeerde Bijbelwetenschap en Bijbelse hermeneutiek', 'Nieuwe en oude dingen. Schatgraven in de Schrift', Barneveld, 2013
 Peels, H.G.L., 'Het Woord is leven – Over de Heilige Schrift', Hs 2, in: Brink. G. van de, 'Gegronde Geloof', Zoetermeer, 1996
 Romkes, A., 'Bijbellezen, de moeite waard', IFES Nederland, 2001
 Spannenberg, F. & Lampert, M., 'De grenzeloze generatie', Amsterdam, 2009
 Schilder, K., 'Preken II', Goes, 1954
 Zwiep, A.W., 'Tussen tekst en lezer 1', Veenendaal, 2012,

Artikelen

Hoeven-ten Voorde, J. van, 'Bijbellezen moet je leren', Reformatorisch Dagblad, 2 mei 2011
 Kranendonk, W. B. (hoofddred.), 'Studiezin binnen reformatorische kring neemt beslist af', Reformatorisch Dagblad, 21 maart 2008
 Graafland, C., 'Wortels in de Reformatie', Gereformeerd Weekblad, 18 oktober 1991
 Graafland, C., 'Gereformeerde theologie in een proces van ontwikkeling en aanpassing', De Waarheidsvriend, nrs. 36,37,38, 1992
 Graafland, C., 'Op zoek naar een gereformeerde hermeneutiek', Kontekstueel, januari 1986
 Peels, H.G.L., 'Ontwikkelingen in Bijbelse hermeneutiek', Theologia Reformata, juni 1997
 Verboom, C., 'Lezen', Bijlage Reformatorisch Dagblad, 24 mei 2014

Onderzoeken/ onderzoeksrapporten/ scripties

Becker, J. & Hart, J. de, 'Godsdienstige veranderingen in Nederland', rapport SCP, Den Haag, 2006
 Donker A.J., e.a., 'Bijbellezen in de Gereformeerde Gemeenten', kwalitatief en kwantitatief onderzoek, Gouda, 2013
 EA, Onderzoek naar Bijbelkennis onder 356 jongeren van 12 tot 20 jaar uit dertien Protestantse kerken en evangelische en baptistengemeenten, 2001
 Guldmond, I., 'Emotionele betrokkenheid bij jeugd-literaire teksten', Stichting Lezen, Amsterdam, 2003
 HGJB, 'Leer me lezen', onderzoek naar het persoonlijk Bijbellezen van jongeren, 2005
 LCJ, 'Om het hart van jongeren' onderzoek naar het persoonlijk Bijbellezen van jongeren, 2008
 Mol, S. E., 'To Read or Not to Read', proefschrift, Leiden, 2010
 Schram, D. & Stalpers, C., 'Lezen en leesgedrag van adolescent en jongvolwassenen', Stichting Lezen, Amsterdam, 2002
 Tellegen, S. & Lampe, M., 'Leesgedrag van vmbo leerlingen', Stichting Lezen, Amsterdam, 2000
 Vries, N. de, 'Lezen we nog?', rapport Stichting Lezen, Amsterdam, 2007

With, T. de, e.a., *'Literatuurstudie naar de kenmerken en leraarvaardigheden van een effectieve interventie in het begrijpend leesonderwijs in PO en VO'*, CPS Onderwijsontwikkeling en advies, in opdracht van het ministerie van OCW, Amersfoort, 2013

Lezingen

Brink, G. van den, *'Uitgelezen?!' – Lezing over de houdbaarheid van de Bijbel in het klaslokaal*, studieconferentie CHE voor Godsdienstleraren, Ede, 4 november 2013

Hoek J., *'Gereformeerde hermeneutiek'*, lezing voor COGG, Putten, 10 april 2014

Vries, M., Lezing: *'Doeners in de kerk'*, lezing op symposium Driestar Educatief, Gouda, 13 november 2013

Sites

www.hgjb.nl/voor-jongeren/blog/bericht:tien-redenen-om-de-bijbel-te-lezen.htm

www.nldata.nl/skola/cgi-oic/pagedb.exe/show?no=972&fromno=968

www.slo.nl/primair/leergebieden/ned/taalsite/lexicon/00034/

www.expertisecentrumnederlands.nl/downloads/pirls-timss-2011/

www.ea.nl/l/library/download/urn:uuid:fd16dc67-bed5-4c0c-bc44-6d02000da634/idea+4-11.pdf?f..

www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/bijbellezen_moet_je_leren_1_549606

Onderwijsmethoden

'Het blijvend Getuigenis', Godsdienstmethode vmbo BL/KL/TL, Jacobus Fruytier, Apeldoorn

'Zijn Wegen leren', Godsdienstmethode vmbo LWOO, Jacobus Fruytier, Apeldoorn

Beleidsnotitie

Jacobus Fruytier, *'Toerusting en Vorming'* 2012-2016

Bijbel

Statenvertaling, GBS-uitgave, 1637